

Ernest Mandel: Karl Marx

(1990)

[Ursprungligen publicerad på engelska i Eatwell, Milgate & Newman, red., *Marxian economics*, London 1990, s 1-38. Här översatt från versionen på [MIA](#). Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Innehållsförteckning

I. Liv och arbete.....	1
II. Den historiska materialismen.....	4
III. Marx' ekonomiska teori – allmänt förhållningssätt och inflytande.....	8
IV. Marx' arbetsvärdeteori.....	10
V. Marx' ränteteori.....	14
VI. Marx' penningteori.....	16
VII. Marx' teori om mervärde.....	18
VIII. Det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar.....	22
IX. Marx' teori om kriser.....	27
X. Marx och Engels om de postkapitalistiska samhällenas ekonomi.....	30

I. Liv och arbete

Karl Marx föddes den 5 maj 1818, son till advokaten Heinrich Marx och Henriette Pressburg. Hans far härstammade från en gammal familj av judiska rabbiner, men var själv en liberal beundrare av upplysningen och inte religiös. Han hade konverterat till protestantismen några år innan Karl föddes, för att undkomma de restriktioner som judar fortfarande var utsatta för i Preussen. Hans mor var av nederländskt judiskt ursprung.

Karl Marx studerade vid *Friedrich-Wilhelm Gymnasium* i Trier och på universiteten i Bonn och Berlin. Hans doktorsavhandling, **Differenz der demokratischen und epikurischen Naturphilosophie**, godkändes vid universitetet i Jena den 15 april 1841. 1843 gifte han sig med Jenny von Westphalen, dotter till baron von Westphalen, en hög preussisk regeringstjänsteman.

Marx' universitetsstudier täckte många områden, men koncentrerade sig på filosofi och religion. Han höll till i kretsen av den store filosofen Hegels mer radikala anhängare, blev vän med en av deras främsta representanter, Bruno Bauer, och påverkades speciellt av utgivningen av Ludwig Feuerbachs **Das Wesen des Christentums** (Kristendomens väsen) 1841. Han hade tänkt sig att undervisa i filosofi vid universitetet, men det visade sig snabbt vara orealistiskt. Då övergick han till journalistik, både för att sprida sina idéer och för att skaffa sig ett levebröd. I maj 1842 blev han redaktör för *Rheinische Zeitung*, en liberal tidning i Köln. Hans intresse övergick alltmer till politiska och sociala frågor, som han behandlade på ett allt radikalare sätt. Ett år senare förbjöds tidningen av de preussiska myndigheterna.

Karl Marx planerade då att ge ut en tidskrift vid namn *Die Deutsch-Französische Jahrbücher* i Paris, både för att undkomma den preussiska censuren och för att få närmare kontakter med och leva sig in i den verkliga kampen för politisk och social frigörelse, som vid den var koncentrerad till Frankrike. Han emigrerade till Paris med sin hustru, och det var där han träffade sin livslånga vän Friedrich Engels.

Marx hade blivit kritisk till Hegels filosofiskt politiska system, en kritik som skulle leda till hans första viktiga verk, **Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin** (1843). Efter att under sin vistelse i Paris ha bedrivit intensiva studier av historia och politisk ekonomi, blev han starkt påverkad av socialistiska arbetarkretsar i den franska huvudstaden. Med sina **Ekonomisk-politiska manuskript** (1844) blev han definitivt kommunist, dvs. förespråkare av kollektivt ägande av produktionsmedlen.

Efter påtryckningar från den preussiska ambassaden utvisades han i början av 1845 från Frankrike och flyttade till Bryssel. Hans slutgiltiga övergång till den historiska materialismen (se nedan) skulle ske med hans manuskript **Den tyska ideologin** (1845-1846), och kulminera med elva **Teser om Feuerbach**, som skrevs tillsammans med Engels men aldrig publicerades under hans livstid.

Det ledde också till en polemisk brytning med den tidens mest inflytelserika franska socialist, Proudhon, och uttrycktes i den enda bok Marx skulle skriva på franska, **Filosofins elände** (1846).

Samtidigt blev han alltmer indragen i den praktiska socialistiska politiken, och började arbeta med Kommunistiska förbundet, som bad Engels och honom att skriva deras principdeklaration. Det är ursprunget till **Kommunistiska manifestet** (1848).

Så fort 1848 års revolution bröt ut blev han i sin tur utvisad från Belgien och reste först till Frankrike, och i april 1848 därifrån till Köln. Hans politiska aktivitet under den tyska revolutionen 1848 var koncentrerad runt utgivningen av dagstidningen *Die Neue Rheinische Zeitung*, som hade ett brett folkligt stöd. Efter den preussiska kontrarevolutionens seger förbjöds tidningen i maj 1849, och Marx utvisades från Preussen. Han lyckades aldrig återfå sitt medborgarskap.

Marx utvandrade till London, där han med korta avbrott skulle bo till slutet av sitt liv. Under 15 år skulle hans tid huvudsakligen tas upp av ekonomiska studier, som först skulle leda till publiceringen av **Till kritiken av den politiska ekonomin** (1859) och senare **Kapitalet**, första bandet (1867). Han tillbringade många timmar på British Museum, där han studerade alla de viktigaste ekonomernas skrifter, liksom regeringens **Blue Books, Hansard** [de officiella protokollen från parlamentets debatter – öa] och många andra samtida källor om de sociala och ekonomiska förhållandena i Storbritannien och världen. Hans läsande omfattade också teknologi, etnologi och antropologi, utöver politisk ekonomi och ekonomisk historia. Många anteckningsböcker fylldes med utdrag från de böcker han läste.

Men även om hans verksamhet huvudsakligen bestod av studier, övergav han aldrig den praktiska politiken helt. Först hoppades han att ett återuppvaknande av revolutionen skulle få Kommunistiska förbundet att leva vidare. När det inte skedde lämnade han successivt emigrantpolitiken, men inte utan att först skriva en svidande kritik av den franska kontrarevolutionen i **Louis Bonapartes ader-tonde Brumaire** (1852), som i viss mening var en balansräkning över hans politiska verksamhet och en analys av cykeln av revolution och kontrarevolution 1848-1852. Han kom att bli vän med brittiska fackföreningsledare och försökte gradvis dra dem i riktning mot den internationella arbetarklassens intressen och politik. Dessa ansträngningar kulminerade i bildandet av Inter-

nationella arbetarassociationen (1864) – den så kallade Första internationalen – där Marx och Engels skulle spela en ledande roll, både politiskt och organisatoriskt.

Det var inte bara Marx politiska intresse och revolutionära glöd som hindrade honom från att bli en ren och skär ekonom. Det var också trycket från materiella behov. Tvärtemot sina förhoppningar lyckades han aldrig tjäna tillräckligt med pengar på sina vetenskapliga skrifter för att hålla sig själv och sin växande familj vid liv. Han tvingades vända sig till journalistiken för att försörja sig. Han hade inledningsvis framgångar på detta område, om än blygsamma, när han på sommaren 1851 blev Europakorrespondent för *New York Daily Tribune*. Men han fick aldrig någon regelbunden inkomst från detta samarbete, och det slutade efter 10 år.

Så åren av landsflykt i London var till stora delar en period av stor materiell brist och moraliska kval. Marx led svårt av att inte kunna ge ett minimum av normala levnadsförhållanden till sin hustru och barn, som han älskade djupt. En usel bostad i det koleradrabbade Soho, otillräckligt med mat och medicinsk vård, ledde till en kronisk försämring av hans hustrus och hans egen hälsa och till att flera av deras barn dog. Hans äldste son Edgars död 1855 drabbade honom särskilt hårt. Av hans sju barn överlevde bara tre döttrar. Jenny, Laura och Eleanor (Tussy). Alla tre var begåvade och skulle spela en viktig roll i den internationella arbetarrörelsen, Eleanor i Storbritannien, och Jenny och Laura i Frankrike (där de gifte sig med socialistledarna Longuet och Lafargue).

Under denna långa period av materiell misär överlevde Marx tack vare ekonomiskt och moraliskt stöd från sin vän Friedrich Engels, vars tillgivenhet till honom utgör ett enastående exempel på vänskap inom vetenskapens och politikens historia. Saker och ting började bli bättre när Marx fick arvet efter sin mor; när de första självständiga arbetarpartierna växte fram i Tyskland (å ena sidan anhängare till Lassalle, å den andra till Marx och Engels), och skapade en större marknad för hans skrifter; när Internationella arbetarassociationen blev inflytelserik i flera europeiska länder; och när Engels' ekonomiska situation förbättrades så mycket att han kunde stöda Marx' familj på mer regelbunden basis.

Perioden 1865-1871 avbröts Marx' fokusering på ekonomiska studier och utarbetandet av **Kapitalet** alltmer av löpande politiska åtaganden till Internationella arbetarassociationen, med kulmen i hans lidelsefulla försvar av Pariskommunen (**Pariskommunen**, 1871). Men tillfredsställelsen av att en andra gång kunna delta i en verklig revolution – om än bara som ställföreträdande – stördes av de djupa sprickor i Internationella arbetarassociationen, som ledde till brytningen med anarkisterna som var grupperade kring Michail Bakunin.

Marx lyckades inte skriva färdigt de slutgiltiga versionerna av **Kapitalets** andra och tredje band, som gavs ut postumt, efter omfattande redigering av Engels. Det är fortfarande omdiskuterat om han enligt en ursprunglig plan avsåg att lägga till ytterligare två band. Mer än 25 år efter Marx' död redigerade Karl Kautsky det som ofta kallas **Kapitalets** fjärde band, hans omfattande kritik av andra ekonomer: **Teorier om mervärdet**.

Trots något förbättrade levnadsförhållanden präglades Marx' sista år alltmer av dålig hälsa, och det var troligen huvudorsaken till att de slutliga versionerna av **Kapitalets** andra och tredje band inte kunde fullbordas. Trots att han skrev en hård kritik av det program som antogs av den tyska socialdemokratins föreningskongress (1878) (**Kritik av Gothaprogrammet**), uppmuntrades han av bildandet av ett enat arbetarparti i sitt fädernesland, av att socialistiska organisationer spred sig över

hela Europa, och av att hans teorier fick ett växande inflytande i den socialistiska rörelsen. 1880 blev hans hustru sjuk, och hon dog påföljande år. Det kom som ett dråpslag mot Karl Marx, som inte överlevde henne särskilt länge. Han dog själv den 14 mars 1883.

II. Den historiska materialismen

Utöver sina specifikt ekonomiska teorier har Marx' viktigaste bidrag till samhällsvetenskapen varit hans teori om den historiska materialismen. Dess utgångspunkt är antropologisk. Människor kan inte överleva utan samhällslig organisering. Samhällslig organisering grundas på samhällsligt arbete och samhällslig kommunikation. Samhällsligt arbete äger rum inom en given struktur av specifika, historiskt bestämda, samhällsliga produktionsförhållanden. Dessa produktionsförhållanden avgör slutgiltigt alla andra samhällsförhållanden, inklusive det samhällsliga utbytet av tankar. Det är den samhällsliga tillvaron som avgör det samhällsliga medvetandet och inte tvärtom.

Den historiska materialismen hävdar att produktionsförhållanden som har stabiliserats och reproducerar sig är strukturer som inte kan förändras gradvis, lite i taget. De är produktionsätt. För att använda Hegels dialektiska språk, som till stor del anammades (och anpassades) av Marx: de kan bara förändras kvalitativt med hjälp av en total social omvälvning, en social revolution eller kontraproduktion. Det kan ske kvantitativa förändringar i ett produktionsätt, men de ruckar inte på den grundläggande strukturen. I varje produktionsätt utgör en viss uppsättning produktionsförhållanden den bas (infrastruktur) på vilken en komplicerad överbyggnad, som (förutom i ett klasslöst samhälle) omfattar staten och lagen, samt ideologi, religion, filosofi, konst, moral, etc., reser sig.

Produktionsförhållanden är summan av alla de sociala relationer som människor upprättar mellan sig när de skapar sina materiella liv. De är därmed inte begränsade till det som faktiskt händer i själva produktionen. Mänskligheten skulle inte kunna överleva, dvs. producera, om det inte fanns specifika former för cirkulation av produkter, t ex mellan produktionsenheter (cirkulation av verktyg och råvaror) och mellan produktionsenheter och konsumenter. Att fördela produkter på förhand skapar andra produktionsförhållanden än fördelning av varor via marknaden. Delvis varuproduktion (det Marx kallar "enkel varuproduktion" – "einfache Warenproduktion") ger också andra produktionsförhållanden än allmän varuproduktion.

Förutom i det klasslösa samhället förkroppsligas produktionsätten, som är uppbyggda kring de förhärskande produktionsförhållandena, i de specifika klassförhållandena som i sista hand avgör förhållandena mellan individer.

Den historiska materialismen förnekar inte individens fria vilja, hennes försök att göra val rörande sin existens i linje med sina egna lidelser, sina intressen som hon förstår dem, sina övertygelser, sina moraliska val, etc. Men det den historiska materialismen säger är: (1) att dessa val är starkt förutbestämda av de sociala ramarna (utbildning, förhärskande ideologi och moraliska "värden", olika beteende som begränsas av materiella förhållanden etc.); (2) att resultatet av kollisionen mellan miljontals olika lidelser, intressen och val i hög grad hänger samman med samhällslogiken och inte individuell psykologi. Här dominerar klassintressena.

Det finns inget exempel i historien på att en härskande klass inte försöker försvara sin klassmakt, eller att en utsugen klass inte försöker begränsa (och ibland avskaffa) den utsugning den utsätts för. Så utöver i det klasslösa samhället är klasskampen ett bestående drag hos det mänskliga samhället. I

själva verket är en av den historiska materialismens centrala teser att ”historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp.” (**Kommunistiska manifestet**, 1848.)

Klasskampens omedelbara mål är ekonomiska och materiella. Det är en kamp om uppdelningen av samhällsproduktionen mellan de direkta producenterna (den produktiva utsugna klassen) och de som lägger beslag på det Marx kallar producenternas samhälleliga merprodukt, efter att producenterna och deras avkomma har livnärt (i ordets vidare mening, dvs. den totala mängd konsumtionsvaror som den klassen har konsumerat) och det ursprungliga lagret av verktyg och råvaror har reproducerats (inklusive att jordens ursprungliga bördighet har återställts). Den härskande klassen fungerar huvudsakligen som härskande klass genom att tillägna sig den samhälleliga merprodukten. Genom att komma i besittning av den samhälleliga merprodukten får den möjlighet att befrämja och underhålla större delen av överbyggnadens verksamhet som nämns ovan. Och genom att göra det kan den till stor del avgöra dess funktion – att vidmakthålla och återskapa den givna samhällsstrukturen, det givna produktionssättet – och dess innehåll.

Vi säger ”till stor del avgöra” och inte ”helt avgöra”. För det första har varje specifikt verksamhetsområde i överbyggnaden en ”inneboende dialektisk”, dvs. självständig, rörelse. Varje generation vetenskapsmän, konstnärer, filosofer, teologer, advokater och politiker hittar en viss mängd tankar, former, regler, tekniker, sätt att tänka, som de invigs i med hjälp av utbildning och aktuell praxis, etc. De tvingas inte att bara fortsätta och återskapa dessa beståndsdelar. De kan omvandla dem, förändra dem, ändra sambanden mellan dem, till och med bestrida dem. Återigen: den historiska materialismen förnekar inte att det finns en speciell vetenskapshistoria, konsthistoria, historia av politiska och moraliska idéer, religionshistoria, etc., som följer sin egen logik. Den försöker *förklara* varför ett visst antal vetenskapliga, konstnärliga, filosofiska, ideologiska, juridiska förändringar eller till och med revolutioner äger rum vid en viss tidpunkt och i vissa länder, och är helt annorlunda än andra som ägde rum några sekel tidigare på andra ställen. *Sambandet* mellan dessa ”revolutioner” och de givna historiska perioderna är ett *samband* mellan klassintressen.

För det andra, samtidigt som varje samhällsbildning (dvs. ett visst land under en viss epok) kännetecknas av vissa dominerande produktionsförhållanden (dvs. ett visst produktionssätt vid en viss utvecklingsfas), så innehåller de också olika produktionsförhållanden som till stor del är rester från det förflutna, men ibland också kärnor till framtida produktionssätt. Således finns inte bara den härskande klass och den utsugna klass som är typiska för det rådande produktionssättet (kapitalister och lönearbetare under kapitalismen). Det finns också rester av samhällsklasser som var dominerande när andra produktionsförhållanden rådde, och som även om de har förlorat sin makt fortfarande lyckas överleva i det nya samhällets springor. Det var till exempel fallet med enkla varuproducenter (bönder, hantverkare, små affärsmän), halvfeodala godsägare och till och med slavägare i många redan kapitalistiska samhällsbildningar under hela 1800- och delar av 1900-talen. Var och en av dessa samhällsklasser har sin egen ideologi, sina egna religiösa och moraliska värderingar, som är sammanflätade med den dominerande härskande klassens ideologi, utan att helt sugas upp av den.

För det tredje, även efter att en viss härskande klass (t ex den feodala eller halvfeodala adeln) har försvunnit som härskande klass, kan dess ideologi överleva med hjälp av ren social tröghet och rutiner (sedvänjor). Att den traditionella gamla regimens katolska ideologi överlevde i Frankrike under en stor del av 1800-talet, trots de svepande sociala, politiska och ideologiska förändringar

som den franska revolutionen påbörjade, är en illustration av denna regel.

Slutligen betyder inte Marx' yttrande att varje epoks *härskande* ideologi är den härskande klassens ideologi – en annan av den historiska materialismens grundläggande teser – mer än vad det faktiskt säger. Det betyder att andra ideologier kan existera sida vid sida med denna härskande ideologi utan att vara dominerande. För att nämna det viktigaste av dessa exempel: utsugna och/eller förtryckta samhällsklasser kan utveckla sin egen ideologi, som kommer att börja utmana den förhärskande dominerande ideologin. I själva verket beledsagas och föregås till och med ibland den egentliga politiska klasskampen av en ideologisk klasskamp. Att de klassiska borgerliga revolutionerna föregicks av religiösa och filosofiska strider och att de första socialistiska kritikerna av det borgerliga samhället förgick bildandet av de första arbetarpartierna är sådana exempel.

Fram till nu har klasskampen varit historiens stora motor. Människor skapar sin egen historia. Inget produktions sätt kan ersättas av ett annat utan medvetna handlingar av stora samhällskrafter, dvs. utan en samhällsrevolution (eller kontrarevolution). Huruvida dessa revolutioner eller kontrarevolutioner faktiskt leder till en långsiktig tillämpning av medvetna projekt för samhällslig omorganisering är en helt annan fråga. Mycket ofta är resultatet av dem till stor del ett annat än huvudaktörernas avsikt.

Människor handlar medvetet men de kan handla med en felaktig medvetenhet. De förstår inte nödvändigtvis varför de vill förverkliga vissa sociala och (eller) politiska planer, varför de vill vidmakthålla eller förändra ekonomiska eller juridiska institutioner, och i synnerhet förstår de sällan i vetenskaplig mening lagarna för samhällsförändringar, de materiella och sociala förutsättningarna för att framgångsrikt bevara eller förändra sådana institutioner. Marx hävdar i själva verket att vi först i och med upptäckten av den historiska materialismens främsta teser har tagit ett viktigt steg framåt mot att förstå dessa lagar, utan att påstå att vi kan förutsäga samhällets "samtliga" framtida utvecklingar.

Samhällsförändringar, sociala revolutioner och kontrarevolutioner äger dessutom rum inom vissa bestämda materiella gränser. Produktivkrafternas utvecklingsnivå – i grund och botten verktyg och mänskliga tekniker, inklusive deras effekter på jordens bördighet – begränsar möjligheterna till institutionella förändringar. Slavarbetet har visat sig vara till stor del oförenligt med ett fabriksystem som baseras på moderna maskiner. Socialismen skulle inte på ett varaktigt sätt kunna byggas på basis av tröplogar och drejskivor. I allmänhet utvidgar en social revolution utrymmet för produktivkrafternas utveckling och leder omedelbart till sociala framsteg på den mänskliga verksamhetens flesta områden. Likaså inleds en period av djup social kris när det finns en ökande konflikt mellan å ena sidan det rådande produktions sättet (dvs. den existerande samhällsordningen) och å den andra produktivkrafternas fortsatta utveckling. En sådan samhällskris kommer sedan att visa sig på alla viktiga områden och samhällsaktiviteter: politik, ideologi, moral och lagar, liksom på det ekonomiska livets område i egentlig mening.

Den historiska materialismen tillhandahåller därmed en måttstock för människans utveckling: produktivkrafternas tillväxt, som går att mäta med hjälp av arbetsproduktivitetens genomsnittliga tillväxt, och människoartens antal, livslängd och färdigheter. Denna måttstock bortser på intet sätt från de *naturliga* förutsättningarna för mänsklighetens överlevnad och tillväxt (i ordets vidaste mening). Inte heller bortser det från en sådan utvecklings villkorliga och delvisa karaktär, vad gäller social organisering och individuellt främlingskap.

Följaktligen, och ur den historiska materialismens synvinkel, innebär uppdelningen av samhället i fientliga samhällsklasser att det inte är oundvikligt med begränsningar av människans frihet. För Marx och Engels är den verkliga måttstocken på människans frihet, dvs. människans välfärd, inte ”produktivt arbete”. Det skapar bara de materiella förutsättningarna för denna frihet. Den verkliga måttstocken är fritid, inte med innebörden ”tid för att inte göra någonting”, utan i betydelsen tid som är befriad från det järnhårda behovet att producera och reproducera det materiella livsuppehållet, och därmed är tillgänglig för en allsidig och fri utveckling av alla människors egna anlag, önsksningar, förmågor och möjligheter.

Så länge samhället är alltför fattigt, så länge varor och tjänster som tillfredsställer de grundläggande behoven är alltför otillräckliga, kan bara en del av samhället befrias från behovet att ägna större delen av sitt liv åt att ”arbeta för uppehållet” (dvs. tvångsarbete i ordets antropologiska/sociologiska mening, dvs. i förhållande till önsksningar, strävanden och anlag, inte till ett juridiskt status av slavarbete). Det är detta som i grund och botten utgör de härskande klassernas och deras bihangs frihet, de som ”får betalt för att tänka”, skapa, uppfinna, förvalta, eftersom de har befriats från tvånget att baka sitt eget bröd, väva sina egna kläder och bygga sina egna hus.

När produktivkrafterna har utvecklats tillräckligt långt för att garantera att alla människors grundläggande behov är tillfredsställda med hjälp av ”produktivt arbete” som är begränsat till en liten del av livstiden (en halv arbetsdag eller mindre), då försvinner det materiella behovet att dela upp samhället i klasser. Då finns det inte längre någon objektiv grund för att en del av samhället har monopol över förvaltning, tillgång till information, kunskap, intellektuellt arbete. Därmed förklarar den historiska materialismen både orsaken till varför klassamhällen och klasskamp har uppkommit under historien, och varför de kommer att försvinna i ett klasslöst samhälle av demokratiskt självstyrande associerade producenter.

Den historiska materialismen innehåller därmed ett försök att förklara statens ursprung, funktion och framtida bortvittrande som specifik institution, liksom ett försök att förklara politik och politisk verksamhet i allmänhet som ett uttryck för samhällskonflikter kring olika sociala intressen (huvudsakligen men inte bara olika klassers intressen; viktiga delar av klasser och samhällsgrupper utanför klasserna spelar också in).

För Marx och Engels är inte staten detsamma som människans samhälle som sådant, eller det ”organiserade samhället” eller ens det ”civiliserade samhället”, och inte heller är den resultatet av ett frivilligt slutet ”samhällskontrakt” mellan individer. Staten är summan av de apparater, dvs. speciella grupper av människor åtskilda och fristående från resten (majoriteten) av samhället, som tillägnar sig funktioner av förtryckande eller införlivande natur som tidigare har utövats av alla medborgare. Denna åtskiljandeprocess äger rum samtidigt som det uppstår samhällsklasser. Staten är ett verktyg för att gynna, vidmakthålla och reproducera en viss klasstruktur, och inte en neutral skiljedomare mellan motsatta klassintressen.

För anhängare till den historiska materialismen är därför det klasslösa samhällets uppkomst nära förknippad med statens bortvittrande, dvs. att alla de specifika funktioner som idag utförs av speciella apparater gradvis delegeras till hela samhället (självförvaltningen, självstyret), dvs. att dessa apparater upplöses. Marx och Engels föreställde sig proletariats diktatur, statens och det politiska klassväldets sista form, som ett verktyg för att säkerställa övergången från klassamhället till det klasslösa samhället. Det skulle själv vara en speciell sorts stat som organiserade sitt eget

gradvisa försvinnande.

Tidigare sa vi, att utifrån den historiska materialismens synvinkel är klasskampens omedelbara mål att dela upp den samhälleliga produktionen mellan olika samhällsklasser. När det kommer till kritan tjänar även den politiska klasskampen samma huvudsakliga syfte, men den täcker också ett mycket bredare område av sociala konflikter. Eftersom statens alla aktiviteter påverkar den relativa stabiliteten hos en viss samhällsbildning och det klassvälde den är underställd, kan klasskampen omfatta alla politiska områden, från utrikespolitiken till utbildningsproblem och religiösa konflikter. Det måste givetvis bevisas med hjälp av noggranna analyser och inte slås fast som en självklarhet eller uppenbarad sanning. När sådana klassanalyser och klassdefinitioner av politiska, sociala och till och med litterära strider genomförs framgångsrikt, så blir de imponerande historiska förklaringar, som till exempel Marx' **Klasstriderna i Frankrike 1848-1850**, Engels' **Tyska bondekriget**, Franz Mehrings **Die Lessing-Legende**, Trotskijs **Ryska revolutionens historia**, etc.

III. Marx' ekonomiska teori – allmänt förhållningssätt och inflytande

Innan vi skisserar Marx' viktigaste ekonomiska teorier (teser och hypoteser) behövs en allmän bedömning av hans ekonomiska analysmetod. Marx skiljer sig från 1800- och 1900-talens viktigaste ekonomer genom att han inte alls betraktar sig själv som en ren och skär "ekonom". Tanken att "ekonomisk vetenskap" inte kan existera som en speciell vetenskap helt åtskild från sociologi, historia, antropologi etc., ligger bakom det mesta av hans ekonomiska analyser. Den historiska materialismen är i själva verket ett försök att förena alla samhällsvetenskaper, om inte till och med alla vetenskaper om mänskligheten, i en enda "vetenskap om samhället". Inom ramen för denna allmänna "vetenskap om samhället" kunde och borde förvisso ekonomiska fenomen underkastats en analys som specifika fenomen. Så den ekonomiska teorin, den ekonomiska vetenskapen, har trots allt en definitiv självständighet, men den är bara delvis och relativ.

Den troligen bästa formuleringen för att karakterisera Marx' ekonomiska teori är att kalla den en strävan att förklara den *samhälleliga ekonomin*. För Marx finns det inga eviga ekonomiska lagar som är giltiga för alla delar av mänsklighetens förhistoria och historia. Varje produktionsätt har sina egna speciella ekonomiska lagar som förlorar sin relevans när den övergripande samhällsstrukturen väl har förändrats på ett grundläggande sätt. För Marx finns det heller inte några ekonomiska lagar skilda och fristående från de specifika förhållandena mellan människor, främst (men som vi redan har sammanfattat det inte bara) de samhälleliga produktionsförhållandena. Alla försök att begränsa ekonomiska frågor till rent materiella, objektiva frågor, till förhållanden mellan ting, eller mellan ting och människor, skulle Marx ha betecknat som mystifieringar, eller yttringar av ett felaktigt medvetande som visade sig genom att försöka omlokalisera mänskliga relationer. Bakom förhållanden mellan ting skulle den ekonomiska vetenskapen försöka avslöja de specifika förhållanden mellan människor som de döljer. En verklig ekonomisk vetenskap har därmed också en avmystifierande funktion, jämfört med den vulgära "ekonomi" som tar ett visst antal "ting" för givna utan att ställa frågorna: Är de verkligen bara det de verkar vara? Vilket är deras ursprung? Vad förklarar dessa fenomen? Vad ligger bakom dem? Vart leder de? Hur kan de (kommer de att) försvinna? Vi kan förvisso inte förebrå Marx' ekonomiska tänkande för *problemblandhet*, en vägran att se att fakta i allmänhet är mer problematiska än de vid en första anblick verkar vara.

Marx' ekonomiska analys karakteriseras därför av en stark underström av *historisk relativism*, av att oftast använda ett genetiskt och evolutionärt sätt att tänka (det är därför det ofta har gjorts jämförelser med Darwin, ibland på ett överdrivet sätt). Formuleringen "genetisk strukturalism" har också använts om Marx' allmänna förhållningssätt till ekonomiska analyser. Det må vara hur det vill med det, men man kan säga att Marx' ekonomiska teori i huvudsak är inriktad på att hitta specifika "rörelselagar" för på varandra följande produktionsätt. Även om hans teoretiska ansträngningar främst koncentrerade sig på att hitta dessa rörelselagar för det kapitalistiska samhället, så innehåller hans verk antydningar om sådana lagar – förvisso andra lagar – även för förkapitalistiska och postkapitalistiska samhällsbildningar.

Den viktigaste kopplingen mellan Marx' sociologi och antropologi å ena sidan, och hans ekonomiska analys å den andra, är den centrala roll som *samhälleligt arbete* har som det grundläggande antropologiska drag som ligger bakom alla former för samhällelig organisering. Samhälleligt arbete kan organiseras på helt olika sätt och på så sätt ge upphov till helt olika ekonomiska fenomen ("fakta"). Principiellt olika organisering av det samhällliga arbetet leder till i princip olika uppsättningar ekonomiska institutioner och dynamik, som i princip följer olika logik (i princip lyder olika "rörelselagar").

För att överleva och reproducera sig måste alla mänskliga samhällen tillfredsställa ett visst antal grundläggande behov. Det leder till ett behov att upprätta någon sorts balans mellan samhällligt erkända behov, dvs. mellan löpande konsumtion och löpande produktion. Men denna abstrakta plattityd säger oss inget om det konkreta sätt på vilket det samhällliga arbetet är organiserat för att uppnå detta mål.

Samhället kan erkänna allt individuellt arbete som *omedelbart* samhällligt arbete. I ett oräkneligt antal primitiva stam- och bysamhällen gör det faktiskt det, liksom även i dagens *kibbutzer*. Direkt samhällligt arbete kan organiseras på ett despotiskt eller demokratiskt sätt, med hjälp av sedvänjor och vidskeplighet så väl som genom att försöka tillämpa avancerad vetenskap på den ekonomiska organiseringen. Men det kommer alltid att omedelbart kännas igen som samhällligt arbete, i så måtto som det grundar sig på att producenterna *på förhand* tilldelas sitt specifika arbete (återigen: oavsett den form denna tilldelning tar, vare sig den är frivillig eller av tvång, despotisk eller av sedvänja, etc.).

Men när det samhällliga beslutstagandet om arbetstilldelningen (och den resursfördelning som är förknippat med det) splittras upp i olika enheter som arbetar oberoende av varandra – som ett resultat av privat kontroll (ägarande) av produktionsmedlen, i ordets ekonomiska och inte nödvändigtvis juridiska mening – då splittras det samhällliga arbetet i sin tur upp i privata arbeten som inte automatiskt erkänns som samhällligt nödvändigt arbete (vars förbrukning inte automatiskt kompenseras av samhället). Då måste de privata producenterna byta en del av eller alla sina produkter för att tillfredsställa en del av eller alla sina grundläggande behov. Då blir dessa produkter varor. Ekonomin blir en (delvis eller allmän) marknadsekonomi. Bara genom att mäta resultatet av försäljningen av sina produkter kan producenten (eller ägaren) avgöra vilken del av sin privata förbrukning av arbete som har erkänts (kompenserats) som samhällligt arbete och vilken del som inte har det.

Även om vi arbetar med så enkla analytiska verktyg som "direkt samhällligt arbete", "privat arbete" och "samhällligt erkänt samhällligt arbete" måste vi anstränga oss ordentligt för att isolera

dem från de omedelbart uppenbara fenomenen för att förstå deras betydelse för den ekonomiska analysen. Det gäller alla vetenskapliga analyser, inom natur- såväl som samhällsvetenskapen. Som den läggs fram i hans viktigaste böcker har Marx' ekonomiska analys inte varit särskilt populär läsning, men det finns ju trots allt inte så många vetenskapsmän som det gäller för. Det har inte att göra med någon medfödd otydlighet hos författaren, utan istället med den vetenskapliga analysens karaktär som sådan.

Det relativt begränsade antalet läsare av Marx' ekonomiska skrifter (den första engelska pocketversionen av **Das Kapital** gavs ut först 1974!) har helt klart att göra med Marx' vetenskapliga stringens, hans strävan att göra en systematisk och allsidig analys av den kapitalistiska ekonomins fenomen.

Men även om hans ekonomiska analys inte blev populär, så blev hans politiska och historiska prognoser alltmer inflytelserika. I och med framväxten av självständiga massarbetarpartier, förkunnade allt fler av dessa att de vägledades eller påverkades av Marx, åtminstone under den Andra och Tredje internationalens epok, i grova drag ett halvt sekel mellan 1890 och 1940. Från och med den ryska revolutionen 1917 hävdade ett allt större antal regeringar och stater att de grundade sin politik och konstitutioner på begrepp som hade utvecklats av Marx. (Huruvida detta var rättmätigt eller ej är en annan fråga.) Men detta faktum vittnar om Marx' stora inflytande på nutidens sociala och politiska utveckling, både den evolutionära och den revolutionära.

Likaså går hans omfattande inflytande över samhällsvetenskapen, inklusive den akademiska ekonomiska teorin, långt utöver ett allmänt accepterande eller ens betydande kunskaper om hans viktigaste skrifter. Vissa av den historiska materialismens och den ekonomiska analysens centrala tankar som genomsyrar hans arbete – t ex att ekonomiska intressen till stor del påverkar, till och med avgör, politiska strider; att den historiska utvecklingen är förknippad med viktiga förändringar av de materiella omständigheterna; att ekonomiska kriser ("affärscykeln") är oundvikliga under den kapitalistiska marknadsekonomins förhållanden – har blivit närmast plattityder. Det räcker att konstatera att viktiga ekonomer och historiker under hela 1800-talet och åtminstone fram till 1920-talet kraftfullt förnekade deras giltighet för att förstå hur djupgående Marx' inflytande har varit över nutida samhällsvetenskap i allmänhet.

IV. Marx' arbetsvärdeteori

Som ekonom betraktas Marx i allmänhet som en fortsättning på Adam Smiths och Ricardos stora klassiska skola. Givetvis har han Ricardo en hel del att tacka för, och i de flesta av sina mogna ekonomiska skrifter för han en löpande dialog med denna mästare.

Marx ärvde arbetsvärdeteorin från den klassiska skolan. Här är kontinuiteten ännu mer uttalad, men det är också en radikal brytning. För Ricardo är arbete en *numeraire*, som gör det möjligt att beräkna både arbete och kapital som grundläggande delar av produktionskostnaderna. För Marx är *arbete värde*. Värde är inget annat än den del av den totala arbetspotential som existerar i ett givet samhälle under en viss period (t ex ett år eller en månad) som används för att producera en viss vara, med den genomsnittliga samhälleliga arbetsproduktivitet som existerar där och då, och uttryckt i arbetstimmar (eller -minuter), - dagar, -veckor, -månader.

Värde är därmed i grund och botten en samhällelig, objektiv och historiskt relativ kategori. Den är

samhällelig eftersom den bestäms av det samlade resultatet av varje enskild producents (under kapitalismen: varje enskilt företags eller fabriks) varierande ansträngningar. Den är objektiv eftersom den är given när produktionen av en viss vara väl är färdig, och således är oberoende av kundernas personliga (eller gemensamma) värderingar på marknaden. Och den är historiskt relativ eftersom den förändras med varje viktig förändring (ökning eller minskning) av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten i en viss produktionsbransch, inklusive inom jordbruk och transporter.

Det innebär inte att Marx' uppfattning av värde på något sätt är åtskild från konsumtionen. Det betyder bara att den effekt som konsumenternas beteende och önskningar får på värdet alltid förmedlas av förändringar i fördelningen av arbetsinsatserna inom produktionen, där arbetet ses som uppdelat i levande arbete och dött (föråldrat) arbete, dvs. verktyg och råvaror. Marknaden skickar signaler som produktionsenheterna reagerar på. Värdet förändras efter dessa reaktioner, inte före dem. Förändringar av marknadspriset kan förstås ske före förändringar av värdet. I själva verket är förändringar av marknadspriset bland de viktiga signaler som kan leda till förändringar i fördelningen av arbetet mellan olika produktionsbranscher, dvs. till förändringar av den mängd arbete som är nödvändiga för att producera givna varor. Men för Marx bestämmer värdet bara priser på ett grundläggande sätt och på medellång sikt. Denna bestämning framstår bara tydligt som en förklaring av *prisrörelser på medellång och lång sikt*. På kort sikt svänger priser kring värden som axlar. Marx hade aldrig för avsikt att förneka marknadslagarnas verkan, lagen om tillgång och efterfrågan, för att avgöra dessa kortsiktiga svängningar.

”Värdelagen” är inget annat än Marx' version av Adam Smiths ”osynliga hand”. I ett samhälle som domineras av privat arbete, privata producenter och privat ägande av de produktiva insatserna, är det denna ”värdelag”, en objektiv ekonomisk lag som verkar bakom ryggen på hela folket, bakom alla ”ombud” som är indragna i produktionen och konsumtionen, som sist och slutligen styr ekonomin, avgör vad som produceras och hur det produceras (och därför också vad som kan konsumeras). ”Värdelagen” reglerar utbytet mellan varor, i enlighet med den mängd samhälleligt nödvändigt abstrakt arbete de förkroppsligar (den mängd sådant arbete som har använts under produktionen av dem). Genom att reglera utbytet mellan varor, styr ”värdelagen”, efter ett visst tidsintervall, fördelningen av samhällets arbetspotential och samhällets icke levande produktiva resurser mellan olika produktionsbranscher. Återigen är parallellen till Smiths ”osynliga hand” slående.

Marx' kritik av begreppet ”osynlig hand” uppehåller sig inte främst vid analysen av hur en marknadsekonomi faktiskt fungerar. Den hävdar framförallt att denna inverkan inte är evig, inte inneboende i ”människans natur”, utan skapas av specifika historiska omständigheter, är en produkt av en speciell sorts samhällsorganisering, och kommer att försvinna i något skede av den historiska utvecklingen precis som den uppstod under ett tidigare skede. Och den betonar också att denna ”osynliga hand” varken leder till maximal ekonomisk tillväxt eller optimalt mänskligt välbefinnande för största antal individer, dvs. den betonar det höga ekonomiska och sociala pris som mänskligheten har tvingats betala, och fortfarande betalar, för den obestridliga utveckling som marknadsekonomin gav under ett visst skede av den historiska utvecklingen.

Formuleringen ”mängd abstrakt mänskligt arbete” syftar på arbete strikt betraktat som en del av den totala arbetspotentialen i ett samhälle vid en viss tidpunkt, låt oss säga en arbetspotential på 2 miljarder timmar per år (1 miljon möjliga producenter som var och en antas kunna arbeta 2.000 timmar per år). Den innebär därmed att vi ska skilja det från en viss kvinnlig eller manlig produ-

cents yrke eller sysselsättning, att produktionen från en vävares arbetsdag varken är mer eller mindre värd än en bondes, gruvarbetares, husbyggares, mjölnares eller sömmerskas produktion. Grunden till begreppet ”abstrakt mänskligt arbete” är ett samhälleligt förhållande, en speciell uppställning samhälleliga produktionsförhållanden, där små oberoende producenter i grund och botten är jämlika. Utan denna jämlikhet skulle den samhälleliga arbetsdelningen, och därmed tillfredsställelsen av konsumenternas grundläggande behov, vara allvarligt hotad under denna speciella organisatoriska uppbyggnad av ekonomin. Denna jämlikhet mellan enkla varuägare och varuproducenter förvandlas senare under det kapitalistiska produktionssättet till en jämlikhet mellan kapitalägare.

Men uppfattningen att det är homogent produktivt mänskligt arbete som är grunden till begreppet ”abstrakt mänskligt arbete” som värdets inre väsen innebär inte att man förnekar skillnaden mellan kvalificerat och okvalificerat arbete. Ännu en gång: att förneka denna skillnad skulle leda till att den nödvändiga arbetsdelningen bryter samman, och det skulle också alla grundläggande olikheter i arbetsinsatserna inom olika produktionsbranscher leda till. Då skulle det inte löna sig att skaffa kvalifikationer: de flesta av dem skulle försvinna. Så Marx’ arbetsvärdeteori leder på ett inre sammanhängande sätt fram till slutsatsen att en timme kvalificerat arbete representerar mer värde än en timme okvalificerat arbete, låt oss säga att det representerar 1½ timmes okvalificerat arbete. Skillnaden beror på att man räknar in kostnaden för det arbete som krävs för att skaffa sig de nödvändiga kvalifikationerna. Medan en okvalificerad arbetare skulle ha en arbetspotential på 120.000 timmar under sitt vuxna liv, skulle en kvalificerad arbetare bara ha en arbetspotential på 80.000 timmar, och 40.000 skulle användas för att skaffa, vidmakthålla och utveckla sina kvalifikationer. Bara om en timmes kvalificerat arbete förkroppsligar samma värde som 1½ timmes okvalificerat arbete skulle under dessa omständigheter jämlikheten mellan alla ”ekonomiska förmedlare” vidmakthållas, dvs. skulle det ”löna sig” ekonomiskt att skaffa sig kvalifikationer.

Marx uppehöll sig aldrig särskilt utförligt vid denna lösning på det så kallade *reduktionsproblemet*. Det är faktiskt fortfarande en av de oklaraste delarna av hans allmänna ekonomiska teori. Det har lett till en del i allmänhet ganska milda kontroverser. Mycket mer upphetsning har skapats av en annan sida av Marx’ arbetsvärdeteori, det så kallade *transformationsproblemet*. Ända sedan Böhm-Bawerks skrifter för ett sekel sedan till de senaste bidragen från Sraffa¹ och Steedman² har i själva verket det sätt på vilket Marx’ tog itu med omvandlingen (transformeringen) av värden till ”produktionspriser” i **Kapitalets** tredje band av många kritiker betraktats som det största problemet i hans ”system”, liksom en anledning att helt enkelt avvisa arbetsvärdeteorin.

Problemet uppstår genom den uppenbara förändring av marknadsekonomin funktionssätt som sker när *enkel* varuproduktion ersätts av *kapitalistisk* varuproduktion. Under den enkla varuproduktionen, med en i allmänhet stabil teknologi och stabila (eller lätt reproducerbara) verktyg, är levande arbete den enda mängd och underavdelning av den samhälleliga produktionen som varierar. Arbetskraftens rörlighet är ekonomin enda dynamiska faktor. Som Engels påpekade i sitt [Tillägg och efterord](#) till **Kapitalets** tredje band, byttes varor i en sådan ekonomi till priser som var omedelbart proportionella till värden, till de arbetsinsatser de förkroppsligar.

Men under det kapitalistiska produktionssättet är detta inte längre fallet. Det ekonomiska besluts-

1 Piero Sraffa: *Produktion av varor medelst varor : inledning till en kritik av den ekonomiska teorin*, Göteborg : Röda bokförlaget 1985

2 Ian Steedman, *Marx after Sraffa*, London : Verso, 1981.

fattandet ligger inte längre i de direkta producenternas händer. Det ligger i de kapitalistiska *entreprenörernas* händer, i ordets vidare betydelse (bankirer – fördelare av krediter – spelar en central roll i detta beslutsfattande, utöver entreprenörer inom den produktiva sektorn i egentlig mening). Investeringsbesluten, dvs. besluten att bilda, utvidga, minska eller stänga företag, avgör det ekonomiska livet. Det är *kapitalets rörlighet* och inte arbetskraftens rörlighet som blir ekonomins motor. Arbetskraftens rörlighet blir i huvudsak en bieffekt till kapitalets rörlighet.

Kapitalistisk produktion är produktion för profit. Kapitalets rörlighet avgörs av befintliga eller förväntade profitskillnader. Kapitalet lämnar branscher (länder, regioner) med lägre profiter (eller profitförväntningar) och flödar till branscher (länder, regioner) med högre profiter. Dessa rörelser leder till en utjämning av profitkvoten mellan olika produktionsbranscher. Men ungefärligen samma avkastning på allt investerat kapital existerar samtidigt med olika andelar av arbetsinsatser i de olika branscherna (åtminstone under förhållanden av allmän ”fri konkurrens”). Så det finns en skillnad mellan en varas direkta värde och dess ”produktionspris”, det ”produktionspris” som Marx definierar som de totala produktionskostnaderna (kostnaderna för fast kapital och råvaror plus löner) och den genomsnittliga profitkvoten multiplicerad med det kapital som lagts ut under den givna produktionen.

Det så kallade ”transformationsproblemet” rör frågan om det ändå går att slå fast ett *förhållande* mellan värde och dessa ”produktionspriser”, i vilken mån detta förhållande (eller missförhållande) hänger samman med ”värdelagen” (arbetsvärdeteorin i allmänhet), och vilket det korrekta kvantitativa sättet är att uttrycka detta förhållande, om det existerar.

Här ska vi bortse från problemets sista aspekt, som nyligen har ägnats en omfattande analys.³ Enligt Marx’ uppfattning finns det ingen oförenlighet mellan bildandet av ”produktionspriser” och arbetsvärdeteorin. Inte heller stämmer det, som flera kritiker har hävdad (t ex Joan Robinson),⁴ att han upptäckte denna påstådda svårighet när han började förbereda **Kapitalets** tredje band, dvs. för att ta itu med den kapitalistiska konkurrensen. I själva verket finns hans lösning av transformationsproblemet redan i **Grundrisse**, innan hans ens började skriva **Kapitalets** första band.

Den totala summan värde som produceras i ett visst land under en viss tidsperiod (t ex ett år) avgörs av den totala arbetsinsatsen. Konkurrens och kapitalrörelser kan inte ändra denna mängd. Den totala summan värde är lika med den totala summan ”produktionspriser”. Det enda resultatet av kapitalets konkurrens och kapitalrörelser är att *omfördela* denna givna summa – genom att omfördela mervärdet (se nedan) – mellan olika kapital, till förmån för vissa och på andras bekostnad.

Men omfördelningen sker inte på något slumpmässigt eller godtyckligt sätt. I huvudsak överförs värde (mervärde) från tekniskt mindre utvecklade branscher till teknologiskt mer utvecklade branscher. Och här kommer begreppet ”mängden samhälleligt nödvändigt arbete” till sin rätt, under de förhållanden av ständiga revolutioner av produktionstekniken som kännetecknar det kapitalistiska produktionssättet. Branscher med en teknologi som är mindre utvecklad än genomsnittet (lägre organisk sammansättning av kapitalet, se nedan) kan anses slösa på samhälleligt nödvändigt arbete. En del av det arbete som har använts på deras område kompenseras därför inte av samhället. Branscher med en teknologi som är mer utvecklad än genomsnittet (högre organisk sammansättning av kapitalet) kan anses spara på samhälleligt arbete. Deras arbetsinsatser kan därmed anses mer

3 Ernest Mandel och Alan Freeman (red.), *Ricardo, Marx, Sraffa*, London : Verso, 1984.

4 Joan Robinson, *An essay on Marxian economics*, London : Macmillan, 1966.

intensiva än genomsnittet, och förkroppsliga mer värde. På detta sätt står överföringen av värde (mervärde) mellan olika branscher absolut inte i motsättning till värdelagen, utan är just det sätt på vilket den, med tanke på trycket från de snabba teknologiska förändringarna, verkar och ska verka under förhållanden av ”kapitalistisk jämlikhet”.

Vad gäller den logiska motsägelse som antas finnas i Marx’ metod för att lösa ”transformationsproblemet” – som första gången fördes fram av von Bortkiewicz (1907)⁵ – så grundar den sig enligt vår åsikt på ett missförstånd. Det påstås att Marx i sina ”transformationsscheman” (eller tabeller) beräknar insatser i ”värden” och produktion i ”produktionspriser”, och därmed utelämnar de sistnämndas återkopplingseffekt på de förstnämnda. Men denna återkopplingseffekt är orealistisk och onödig, när man väl inser att insatser i grunden är data. Kapitalrörelser efter inköp av maskiner och råvaror, inklusive upp- och nedgångar av priserna på färdiga produkter som producerats med dessa råvaror, kan inte leda till prisförändringar och därmed profiter av nämnda maskiner och råvaror, på försäljningar som redan har ägt rum. Det kritiker framställer som en motsägelse mellan ”värden” och ”produktionspriser” är helt enkelt en upptäckt av de *två olika tidsramar* (cykler) inom vilka profitkvotens utjämning har uppnåtts, en första för insatser och en andra, senare, för produktion.

V. Marx’ ränteteori

Arbetsvärdeteorin definierar värde som den samhällsligt nödvändiga mängd arbete som bestämts av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten i varje given produktionssektor. Men dessa värden är inte matematiskt fixerade data. De är helt enkelt uttryck för en *process* som pågår i verkliga livet, under den kapitalistiska varuproduktionen. Så detta genomsnitt konstateras först under loppet av en viss tidsperiod. Det finns en hel del logiska argument och empiriska bevis för hypotesen att den normala tidsperioden för att på väsentligt förändra varornas värde är affärscykeln, från en överproduktionskris (lågkonjunktur) till nästa.

Innan teknologiska framsteg och (eller) en bättre (mer ”rationell”) organisering av arbetet etc., fastställer en mer än marginell förändring (i allmänhet minskning) av en varas värde, och krisen eliminerar mindre effektiva företag, kommer företag med olika ”individuella värden” på en viss vara att samexistera i en viss produktionsbransch, även om vi antar ett enda marknadspris. Så i sin gradvisa metod för att förklara omedelbara fenomen (det ekonomiska livets fakta), som priser och profiler, med hjälp av deras inre väsen, för Marx vid denna punkt i sin analys in ett nytt förmedlande begrepp, *marknadsvärde*. En varas marknadsvärde är företagets, eller en grupp företags, ”individuella värde” i en viss produktionsbransch, kring vilket marknadspriset kommer att svänga. Detta ”marknadsvärde” är inte nödvändigtvis det matematiska (vägda) genomsnittet av alla företags arbetsanvändning i denna bransch. Det kan under en period (i allmänhet kortare än affärscykelns varaktighet, åtminstone under ”fri konkurrens”) vara lägre, lika med eller högre än detta genomsnitt, beroende på om den samhällsliga efterfrågan är uppfylld, precis täcks eller i hög grad inte täcks av den aktuella produktionen plus befintliga lager. I dessa fall kommer de mer (mest) effektiva företagen, respektive genomsnittligt effektiva företagen, eller till och med företag med en arbetsproduktivitet under genomsnittet att fastställa denna givna varas marknadsvärde.

Det innebär att de mer effektiva företagen i det andra och tredje fallet åtnjuter *extraprofiter* (profiter över den genomsnittliga profiten), och att ett visst antal företag i alla tre fall, men speciellt i fall 1,

⁵ Ladislaus von Bortkiewicz, ”Value and Price in the Marxian System”, i *International Economic Papers*, 1952.

arbetar med mindre profit än genomsnittet.

Efter en viss tidsperiod eliminerar i allmänhet kapitalets rörlighet, dvs. den normala kapitalistiska konkurrensen, sådana situationer. Men när kapitalets rörlighet hejdas under långa perioder, antingen av oundviklig knapphet (naturliga förhållanden som inte är förnybara eller inte går att ersätta, som jord och mineraltillgångar) eller genom institutionella hinder (privat ägande av jord och mineralresurser som hindrar tillgängligt kapital från att få tillgång till dem, utom i utbyte mot betalning som är högre än den genomsnittliga profiten), så kan dessa extraprofiter frysas och vidmakthållas i decennier. De blir således *räntor*, av vilka *jordränta* och *mineralränta* var de mest uppenbara exemplen på Marx' tid, och de analyserades utförligt i **Kapitalets** tredje band.

Marx' ränteteori är den svåraste delen av hans ekonomiska teori, en teori som har fått färre kommentarer och utvecklingsarbeten än andra viktiga delar av hans "system", både av anhängare och kritiker. Men den är inte otydlig. Och till skillnad från Ricardos och Rodbertus' ränteteorier utgör den en entydig tillämpning av arbetsvärdeteorin. Den vill inte göra gällande att det uppstår något "ytterligare" värde (mervärde, profiter) på marknaden, under varornas cirkulation, vilket är en styggelse för Marx och alla som konsekvent försvarar arbetsvärdeteorin. Inte heller påstår den på något sätt att jord eller mineraltillgångar "skapar" värde. Den menar helt enkelt att det inom jordbruk och gruvsdrift (som i det allmänna fall som analyserades ovan) är det mindre produktiva arbetet som avgör marknadsvärdet på mat och mineraler, och att därför mer effektiva jordbruk och gruvor åtnjuter extraprofiter som Marx kallas *differential-* (jord- och gruv-) *ränta*. Det betyder också, att så länge arbetsproduktiviteten inom jordbruket i allmänhet är lägre än genomsnittet i ekonomin i sin helhet (eller rättare sagt: att kapitalets organiska sammansättning, utgifterna för maskiner och råvaror jämfört med löner, är lägre inom jordbruket än inom industrin och transporterna), kommer den totala mängden mervärde som produceras inom jordbruket att tillfalla jordägare + kapitalistiska lantbrukare sammanlagt, och kommer inte att ingå i den allmänna (om-)fördelningen av profiter inom ekonomin i sin helhet.

Det skapar grunden för ytterligare en sorts ränta, över och utöver differentialräntan, som Marx kallar *absolut jordränta*. Det är för övrigt grunden till det långvariga åtskiljandet av kapitalistiska jordägare från entreprenörer inom lantbruk eller boskapskötsel, till skillnad från feodala eller halvfeodala jordägare eller stora jordägare under förhållanden av övervägande enkel varuproduktion, eller i det asiatiska produktionssättet, med fria bönder.

Giltigheten av Marx' teori om jord- och gruvräntor har bekräftats av de historiska bevisen, speciellt på 1900-talet. Historien har inte bara bekräftat Marx' förutsägelse att mekaniseringen, trots hindren med jord- och gruvräntor, till slut också skulle tränga in i livsmedels- och råvaruproduktionen, på samma sätt som den under lång tid har dominerat industri och transporter, och därmed orsaka en allt större minskning av differentialräntan (det har under de senaste 25-50 åren i allt högre grad ägt rum inom jordbruket, först i Nordamerika och sedan i Västeuropa och även på andra ställen). Den har också visat, att när väl den strukturella bristen på mat försvinner, så förlorar det institutionella hindret (privat ägande) större delen av sin effekt som broms på kapitalets rörlighet. Därmed kan det mervärde som produceras inom jordbruket inte längre hindras från att delta i den allmänna utjämnningen av profiterna inom hela ekonomin. Därmed har den absoluta räntan en tendens att vittra bort, och tillsammans med den jordägandets åtskiljande från det företagsmässiga jordbruket och boskapskötseln. Det är sant att jordbrukarna då kan hamna under bankernas herravälde, men de gör det

som privata ägare av sin belånade mark, inte som andelsarrendatorer eller entreprenörer som arrenderar mark från separata ägare.

Å andra sidan har återkomsten av en strukturell brist på energiområdet gjort det möjligt för OPEC-länderna att tiodubbla oljepriset på 1970-talet, dvs. få det att avgöras av de oljefält där produktionskostnaderna är högst, och på så sätt garantera ägarna till de billigaste oljekällorna i Arabien, Iran, Libyen etc. enorma mineraldifferentialräntor.

Marx' teori om jord- och mineralränta kan lätt utvidgas till en *allmän ränteteori* som går att tillämpa på alla produktionsområden där gigantiska svårigheter att tränga sig in begränsar kapitalets rörlighet under längre tidsperioder. Den blir därmed grunden för en *marxistisk teori om monopol och monopolens extraprofiter*, t ex i form av kartellräntor⁶ eller teknologiska räntor.⁷ Lenins och Bucharins teorier om extraprofiter grundar sig på ett liknande men inte identiskt resonemang.⁸

Men vid alla dessa allmänna tillämpningar av den marxistiska ränteteorin bör samma försiktighet användas som Marx gjorde med sin teori om jordränta. Genom själva sin karaktär kan inte kapitalismen, som grundar sig på privat ägande, alltså "många kapital" – det vill säga konkurrens – tolerera några "eviga" monopol, att "permanenta" extraprofiter dras från de sammanlagda profiter som delas upp inom kapitalistklassen i sin helhet. Teknologiska uppfinningar, att gamla produkter byts ut mot nya, inklusive på råvaru- och livsmedelsområdet, kommer i det långa loppet att minska eller undanröja alla monopolsituationer, i synnerhet om differentialräntan är tillräckligt stor för att rättfärdiga enorma forsknings- och investeringsutgifter.

VI. Marx' penningteori

På samma sätt som hans ränteteori, är Marx' penningteori en entydig tillämpning av arbetsvärdesteorin. Eftersom värde inte är något annat än förkroppsligandet av samhällsligt nödvändigt arbete, byts varor med varandra i förhållande till den arbetsmängd de innehåller. Det gäller för utbytet av järn mot vete, såväl som för utbytet av järn mot guld eller silver. Marx' penningteori är därmed i första hand en varuteori om pengar. En viss vara kan spela rollen som allmänt utbytesmedel, och uppfylla pengars samtliga andra funktioner, just på grund av att det är en vara, dvs. på grund av att den själv är en produkt av samhällsligt nödvändigt arbete. Det gäller ädelmetaller på samma sätt som det gäller för alla de olika varor som under historien har spelat rollen som pengar.

Av detta följer att kraftiga omvälvningar av penningvarans "inneboende" värde kommer att orsaka kraftiga omvälvningar av den allmänna prisnivån. I Marx' penningteori är (marknads-) priser bara uttryck för varornas värden i värdet på den penningvara som valts som valutastandard. Om ett pund sterling = 1/10 uns guld, betyder formuleringen "priset på 10 kvarter [c:a 31 l] vete är 1 pund" att 10 kvarter vete har producerats med samma samhällsligt nödvändiga arbetstid som 1/10 uns guld. En kraftig minskning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom guldbrytning (t ex på grund av att de rikaste guldådrorna har förbrukats) kommer att leda till en allmän nedgång för den genomsnittliga prisnivån, om alla andra saker förblir oförändrade. Likaså kommer en plötslig och radikal ökning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom guldbrytning, genom upptäckten av nya rikhaltiga guldfält (Kalifornien efter 1848; Rand i Sydafrika på 1890-talet) eller genom användning

6 Rudolf Hilferding, *Finance capital*, London : Routledge & Kegan Paul, 1981 [första tyska upplagan 1910].

7 Ernest Mandel, *Senkapitalismen*, på marxistarkiv.se.

8 Nikolaj Bucharin, 1914, 1926; Vladimir Lenin, 1917. [Inte säker på vilka skrifter som åsyftas – öa.]

av ny revolutionär teknologi, att leda till en allmän ökning av prisnivån på alla andra varor.

Om vi bortser från de kortsiktiga svängningarna, kommer den allmänna prisnivån på medellång och lång sikt att röra sig i enlighet med *förhållandet* mellan å ena sidan svängningar av arbetsproduktiviteten inom jordbruket och industrin, och å den andra svängningar av arbetsproduktiviteten inom guldbrytning (om guld är penningvara).

På basis av denna varuteori om pengar kritiserade Marx därför Ricardos kvantitetsteori som inkonsekvent. Men genom exakt samma konsekventa tillämpning av arbetsvärdeteorin, tar Marx med mängden (kvantiteten) pengar som cirkulerar i den ekonomiska analysen när han behandlar fenomenet *papperspengar*.

Eftersom guld precis som alla andra varor har ett inneboende värde, kan det inte finnas någon "guldinflation", lika lite som det kan finnas en "stålinflation". Frånsett kortsiktiga prissvängningar som orsakas av svängningar mellan utbud och efterfrågan, kan (precis som för alla andra varor) en varaktig minskning av värdet på guld bara vara resultatet en varaktig ökning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom guldbrytning och inte av ett "överskott" av cirkulerande guld. Om efterfrågan på guld stadigt sjunker, så kan det bara indirekt utlösa en minskning av guldets värde genom att leda till att de minst produktiva gruvorna stängs. Men i fallet med penningvaran kan en sådan överproduktion knappast äga rum, med tanke på guldets speciella funktion att fungera som en universell reservfond nationellt och internationellt. Det kommer därmed alltid att hitta en köpare, förstås alltid till samma "pris" (i Marx' ekonomiska teori är föreställningen om ett "guldpris" meningslös. Eftersom priset på en vara just uttrycks i värdet på guld, skulle "priset på guld" vara uttryck för guldets värde i värdet på guld).

Papperspengar, sedlar, är *penningsymboler* som representerar en viss mängd av penningvaran. Om vi utgår från exemplet ovan, så representerar en sedel på 1 pund 1/10 uns guld. Det är ett objektiva "faktum" som ingen regering eller valutamyndighet godtyckligt kan ändra. Av det följer, att om det ges ut mer papperspengar än detta givna förhållande, så kommer det automatiskt att leda till en ökning av den allmänna prisnivån. Om 1 pund plötsligt bara representerar 1/20 uns guld eftersom cirkulationen av papperspengar har fördubblats utan någon betydande ökning av den totala arbetstid som spenderas inom ekonomin, då kommer prisnivån också att tendera att fördubblas. Värdet på 1/10 uns guld är fortfarande lika med värdet på 10 kvarter vete. Men eftersom 1/10 uns guld nu representeras av 2 pund i papperspengar istället för 1 pund, kommer priset på vete att gå från 1 pund till 2 pund för 10 kvarter (från två till fyra shilling per kvarter innan införandet av decimalsystemet).

Det betyder inte att Marx i fallet med papperspengar själv hade blivit förespråkare för en kvantitetsteori om pengar. Även om det finns uppenbara paralleller mellan hans teori om papperspengar och kvantitetsteorin, är den viktigaste skillnaden att Marx avvisar all *mekanisk automatism* mellan den mängd papperspengar som ges ut, å ena sidan, och ekonomins övergripande dynamik (inklusive på prisnivå) å den andra.

I Marx' förklaring av den kapitalistiska ekonomins rörelser i sin helhet är formuleringen *ceteris paribus* [allt annat lika] meningslös. Överdriven (eller otillräcklig) utgivning av papperspengar äger aldrig rum i ett vakuum. Det sker alltid vid ett visst skede i affärsrytmen, och i ett givet skede av kapitalismens långsiktiga historiska utveckling. Den kombineras därmed alltid med givna upp- och nedgångar av profitkvoten, av arbetsproduktiviteten, av produktionen, av marknadsförhållandena

(överproduktion eller otillräcklig produktion). Effekten av ”inflation” eller ”deflation” som orsakas av utgivning av papperspengar, inklusive effekten på den allmänna prisnivån, går bara att bedöma i relation till dessa andra svängningar. De viktigaste variablerna finns på produktionsområdet. Det viktigaste resultat som skapas finns på profitens områden. Konsekvenserna på priserna är i allmänhet bieffekter lika mycket som de är signaler. För att lösa upp röran krävs mer än bara en analys av penningmängdens svängningar.

Bara vid en extremt galopperande inflation med papperspengar skulle det vara på något annat sätt, och även i detta gränsfall skulle de *relativa* prisrörelserna (olika grad av prisökningar för olika varor) fortfarande bekräfta att det sist och slutligen är värdelagen som härskar och inte godtyckliga beslut från centralbankerna eller några andra myndigheter som kontrollerar eller trycker pengar.

VII. Marx’ teori om mervärde

Marx ansåg själv att hans teori om mervärde var hans viktigaste bidrag till den ekonomiska analysens utveckling.⁹ Det är tack vare denna teori som hans vidsträckta sociologiska och historiska tänkande gör det möjligt för honom att på samma gång placera det kapitalistiska produktionssättet i sitt historiska sammanhang, och hitta rötterna till dess inre ekonomiska motsättningar och dess rörelselagar i de specifika produktionsförhållanden på vilka det grundar sig.

Som vi redan har sagt, grundar sig Marx’ teori om klasser på insikten att en del av samhället (den härskande klassen) i varje klassamhälle tillägnar sig den samhällseliga merprodukten. Men denna merprodukt kan anta tre i grund och botten olika former (eller en kombination av dem). Den kan ta formen av öppet obetalt merarbete, som i slavproduktionssättet, den tidiga feodalismen eller en del sektorer i det asiatiska produktionssättet (obetalt tvångsarbete åt kejsardömet). Den kan ta formen av varor som den härskande klassen tillägnar sig i form av rena bruksvärden (produkter av merarbetet), som under feodalismen när feodalarrende betalas med en viss mängd produkter (produktarrende) eller i dess modernare rester, som andelsarrende. Och den kan ta penningform, som penningarrendet under feodalismens sista faser, och kapitalistiska profiler. Mervärde är i grunden just det: *merproduktens penningform* eller, vilket är samma sak, merarbetets penningprodukt. Den har därmed samma rötter som alla andra sorters merprodukt: obetalt arbete.

Det innebär att Marx’ teori om mervärde i grund och botten är en *avräknings-* (eller residual-) *teori om den härskande klassens inkomster*. Hela den samhällseliga produktionen (den nationella nettoinkomsten) produceras under produktionsprocessen, precis som hela skörden skördas av bönderna. Det som händer på marknaden (eller genom tillägnandet av produkten) är distribution (eller omfördelning) av det som redan har skapats. Merprodukten, och därmed även dess penningform, mervärde, är det som återstår av denna nya samhällseliga (netto-) produktion (inkomst) efter att de producerande klasserna har fått sin kompensation (under kapitalismen: sina löner). Denna ”avräknings-” teori om de härskande klassernas inkomster är således i och med detta faktum en teori om utsugning. Inte i ordets etiska betydelse – även om Marx och Engels givetvis uppvisade en hel del förståelig moralisk ilska mot alla utsugnas öde genom historien, och i synnerhet det moderna proletariats öde – utan i ekonomisk betydelse. De härskande klassernas inkomster kan när det kommer till kritan alltid reduceras till resultatet av obetalt arbete: det är kärnan i Marx’ teori om utsugning.

⁹ Marx, [Brev till Engels](#), 24 augusti 1867, på marxists.org.

Det är också orsaken till att Marx lade så mycket vikt vid att behandla *mervärde som en allmän kategori*, över och utöver profiter (som själv delades upp i industriprofiter, bankprofiter, handelsprofiter, etc.), ränta och jordränta, som alla är delar av den totala merprodukt som lönearbetet producerar. Det är denna allmänna kategori som både förklarar den härskande klassens (alla de som lever av mervärde) existens och klasskampens ursprung under kapitalismen.

Marx blottlade också de ekonomiska mekanismer med vilka mervärdet uppstår. Grunden till dessa mekanismer är en enorm samhällsomvälvning som inleddes i Europa på 1400-talet och långsamt spred sig över resten av kontinenten och alla andra kontinenter (i många så kallade underutvecklade länder pågår den än idag).

Genom många samtidiga ekonomiska (inklusive tekniska), sociala, politiska och kulturella förändringar, skiljs den stora majoriteten direkta producenter, främst bönder och hantverkare, från sina produktionsmedel och stängs av från den fria tillgången till mark. Därmed är de oförmögna att själva producera sitt levebröd. För att hålla sig själva och sina familjer vid liv måste de leja ut sina armar, muskler och hjärnor till ägarna av produktionsmedlen (inklusive marken). Om och när dessa ägare har tillgång till tillräckligt mycket penningkapital för att köpa råvaror och betala löner kan de börja organisera produktionen på kapitalistiska grundvalar, använda arbetskraften för att med hjälp av de verktyg de äger omvandla de råvaror som de köper till färdiga produkter, som de då också automatiskt äger.

Det kapitalistiska produktionssättet förutsätter alltså att producenternas *arbetskraft har blivit en vara*. Precis som alla andra varor har varan arbetskraft ett bytesvärde och ett bruksvärde. Precis som alla andra varors bytesvärde är arbetskraftens bytesvärde den mängd samhällsligt nödvändigt arbete som är förkroppsligad i den, dvs. dess reproduktionskostnader. Det betyder konkret värdet av alla de konsumtionsvaror och tjänster som krävs för att en arbetare ska arbeta dag efter dag, vecka efter vecka, månad efter månad, med ungefär samma intensitetsnivå, och för att de arbetande klassernas medlemmar ska ha ett ungefärligen stabilt antal och färdigheter (dvs. för att ett visst antal arbetarbarn ska livnäras, skyddas och utbildas och ersätta sina föräldrar när dessa inte längre kan arbeta eller dör). Men varan arbetskrafts bruksvärde är just dess förmåga *att skapa nytt värde*, inklusive dess potential att skapa mer värde än sina egna reproduktionskostnader. Mervärde är bara skillnaden mellan det totala nya värde som varan arbetskraft har skapat och dess eget värde, dess egna reproduktionskostnader. Hela den marxistiska teorin om mervärde grundar sig därmed på den hårfina skillnaden mellan "arbetskraft" och "arbete" (eller värde). Men det finns inget "metafysiskt" i denna skillnad. Det är helt enkelt en förklaring (avmystifiering) av en process som dagligen äger rum i miljontals fall.

Kapitalisten köper inte arbetarnas "arbete". Om han gjorde det skulle det bli en uppenbar stöld, ty arbetarnas lön är uppenbarligen lägre än det totala värde de lägger till råvarornas värde under produktionsprocessen. Nej: kapitalisten köper "arbetskraft", och ofta (givetvis inte alltid) köper han det till dess *justum pretium*, till dess verkliga värde. Så när han sägs ha skapat en "oärlig" verksamhet känner han sig orättvist anklagad. Arbetarna är inte offer för någon tarvlig stöld utan för en samhällsstruktur som först dömer dem att omvandla sin produktiva förmåga till en vara, sedan att sälja denna arbetskraft på en specifik marknad (arbetsmarknaden) som kännetecknas av en institutionell ojämlikhet, och slutligen nöja sig med det marknadspris de kan få för denna vara, oavsett om det nya värde de skapar under produktionsprocessen överstiger detta marknadspris

(deras lön) lite, mycket eller enormt mycket.

Den arbetskraft som kapitalisten har köpt "lägger värde" till värdet på de råvaror och verktyg (maskiner, byggnader, etc.) som har förbrukats. Om, och fram till denna tidpunkt, detta tillagda värde är mindre eller lika med arbetarnas löner kan inget mervärde uppstå. Men i så fall skulle kapitalisten givetvis inte ha något intresse av att anlita lönearbete. Han anlitar det bara för att lönearbetet har egenskapen (bruksvärdet) att lägga mer värde till råvarorna än sitt eget värde (dvs. sina egna löner). Detta "ytterligare tillagda värde" (skillnaden mellan totalt "tillagt värde" och löner) är just mervärde. Att det uppkommer under produktionsprocessen är förutsättningen för att kapitalisterna ska anställa arbetare, för det kapitalistiska produktionssättets existens.

Den institutionella ojämlikhet som existerar på arbetsmarknaden (som den juridiska jämlikheten döljer för både liberala ekonomer, sociologer och moralfilosofer) härrör ur själva det faktum att det kapitalistiska produktionssättet grundar sig på allmän varuproduktion, allmän marknadsekonomi. Det innebär att egendomslösa arbetare som inte äger något kapital, som inte har några stora penningreserver utan *ständigt* måste köpa sin mat och sina kläder, betala sin hyra och till och med elementära offentliga transporter mellan hemmet och arbetsplatsen i utbyte mot pengar, är *ekonomiskt tvingade* att sälja den enda vara de äger, nämligen sin arbetskraft, också det på kontinuerlig basis. De kan inte dra sig undan från arbetsmarknaden tills lönerna stiger. De kan inte vänta.

Men kapitalisten som har penningreserver kan tillfälligt dra sig undan från arbetsmarknaden. Han kan avskeda sina arbetare, kan till och med stänga eller sälja sitt företag och vänta några år innan han börjar om i affärsvärlden. De institutionella skillnaderna gör prissättningen på arbetsmarknaden till ett spel där den ena parten har trumfkort, och arbetarklassen är kraftigt missgynnad. Man behöver bara tänka sig ett samhällssystem där samhället garanterar varje medborgare en årlig minimiinkomst oavsett om de är anställda eller ej, för att inse att "lönesättningen" under sådana omständigheter vore en helt annan än vad den är under kapitalismen. I ett sådant system skulle den enskilde verkligen ha ett ekonomiskt *val* om han/hon ska sälja sin arbetskraft till en annan person (eller företag) eller inte. Under kapitalismen har de inget val. De är ekonomiskt tvingade att genomföra denna försäljning, i praktiken till vilket pris som helst.

Fackföreningarnas ekonomiska funktion och betydelse för lönearbetarna framgår också tydligt från denna grundläggande analys. Ty det är just när arbetarna "kombineras" och samlar ihop en gemensam motståndsfond (det som de första franska fackföreningarna kallade *caisses de résistance*, "motståndskassor") som de, till exempel med en strejk, tillfälligt kan dra undan sin arbetskraft från arbetsmarknaden för att stoppa en nedåtgående lönetrend eller få till stånd en lönehöjning. Det finns inget "orättvist" i ett sådant tillfälligt tillbakadragande av tillgången på arbetskraft, eftersom kapitalisterna ständigt drar tillbaka efterfrågan på arbetskraft, ibland i en enorm skala som strejker aldrig mäter sig med. Med hjälp av starka fackföreningars verksamhet försöker arbetarklassen korrigera, om än delvis och måttligt, den arbetsmarknadens institutionella ojämlikhet som de är offer för, utan att varaktigt eller fullständigt kunna neutralisera den.

Den kan inte neutralisera den varaktigt på grund av att det i själva det sätt på vilket kapitalismen fungerar finns en kraftfull inbyggd motvikt till kapitalets fördel: *att det oundvikligen uppstår en industriell reservarmé*. Det finns tre viktiga källor till denna reservarmé: den stora massan förkapitalistiska producenter och egenföretagare (självständiga bönder, hantverkare, handelsmän, yrkesutbildade, små och medelstora kapitalister); alla hemmafruar (och i mindre omfattning barn);

den stora massan löntagare själva, som kan kastas ut från sin anställning.

De första två källorna ska inte bara ses i varje kapitalistiskt land separat utan i världsskala, genom hur den internationella migrationen fungerar. De är fortfarande i stor utsträckning obegränsade, även om antalet löntagare i hela världen (inklusive lantbruksarbetare) redan har passerat miljardstrecket. Även om den tredje källan givetvis inte är obegränsad (om lönearbete skulle försvinna helt, om alla lönearbetare skulle avskedas, så skulle även mervärdeproduktionen försvinna – det är därför ”fullständig robotisering” är omöjlig under kapitalismen), så är dess reserver enorma, just tillsammans med den enorma tillväxten av det absoluta antalet löntagare.

Den industriella reservarméns svängningar avgörs både av affärscykeln och av kapitalackumulationens långsiktiga trender. En snabbt ökande kapitalackumulation lockar till sig lönearbete i massiv skala, inklusive genom internationell migration. Likaså får en inbromsning, stagnation eller till och med minskning av kapitalackumulationen reservarmén att växa. Det finns således en övre gräns för löneökningar, då profiter (realiserade och förväntade profiter) minskat på ett i kapitalisternas ögon ”överdrivet” sätt, vilket utlöser en sådan inbromsad, stagnerande eller minskande kapitalackumulation, och därmed minskar sysselsättning och löner, tills en ”rimlig” profitnivå har återställts. Denna process motsvarar inte någon ”ekonomisk lag” (eller behov), och inte heller motsvarar den någon ”inneboende rättvisa”. Den återspeglar bara det *kapitalistiska* produktionssättets inre logik, som är inriktad på profit. Andra sorters ekonomisk organisering skulle kunna fungera, har fungerat och fungerar på grundval av andra sorters logik, som inte leder till periodisk massarbetslöshet. Tvärtom skulle en socialist säga – och Marx ansåg förvisso det – att det kapitalistiska systemet är ett orättvist, eller rättare sagt ”alienerande”, ”omänskligt” samhällssystem, just på grund av att det inte kan fungera utan att periodvis minska sysselsättningen och hindra tiotals miljoner människor från att tillfredsställa sina grundläggande behov.

Marx’ teori om mervärde är därmed nära hopflätad med en *teori om löner* som ligger långt från Malthus’, Ricardos eller de tidiga socialisternas (som Ferdinand Lassalles) ”järnhårda lönelag”, enligt vilken löner har en benägenhet att pendla runt det fysiologiska minimum. Denna grova teori om arbetarklassens ”absoluta utarmning” under kapitalismen, som många författare har tillskrivit Marx,¹⁰ är inte alls Marx’, vilket många nutida författare har visat på ett övertygande sätt.¹¹ En sådan ”järnhård lönelag” är i grund och botten demografisk, där födelsetal och giftermålsförekomst skulle avgöra svängningarna i sysselsättning och arbetslöshet och därmed lönenivån.

De logiska och empiriska motsägelserna i en sådan teori är uppenbara. Det får räcka att peka på, att medan svängningarna i tillgången på lönearbetare anses vara avgörande, så utelämnas efterfrågan på arbetskraft ur analysen. Det är förvisso en paradox att en trofast motståndare till kapitalismen, Karl Marx, så tidigt som i mitten av 1800-talet pekade på möjligheterna till löneökningar under kapitalismen, även om de inte är obegränsade i tid och rum. Marx betonade också, att varje kapitalist betraktar löneökningar till andra kapitalisters arbetare som möjlig köpkraft, inte kostnadsökningar.

Marx urskiljer två delar i arbetarnas löner, två beståndsdelar i varan arbetskrafts reproduktionskostnader. En är rent fysiologisk och kan uttryckas i kalorier och energimängder. Det är det minimum under vilket lönerna inte kan sjunka utan att långsamt eller snabbt förstöra arbetarnas

10 Karl Popper, *Det öppna samhället*, 2 band, Stockholm : Akademilitt. 1980-1981, m fl.

11 Se bl a Roman Rosdolsky, [Kapitalets tillkomsthistoria](#), på marxistarkiv.se.

arbetsförmåga. Den andra är historiskt-moralisk, som Marx kallar den, och består av de ytterligare varor och tjänster som en förändring av styrkeförhållandena mellan klasserna, såsom en framgångsrik klasskamp, gör det möjligt för arbetarna att införliva i den genomsnittliga lönen, varan arbetskrafts samhälleligt nödvändiga (erkända) reproduktionskostnader (t ex semester efter den franska generalstrejken i juni 1936). Denna del av lönen är i grund och botten flexibel. Den kommer att skilja sig från land till land, kontinent till kontinent och tidsperiod till tidsperiod, utifrån många variabler. Men dess övre gräns påvisades ovan: det tak där profiter riskerar att försvinna eller bli otillräckliga i kapitalisternas ögon, och de då inleder en ”investeringsstrejk”.

Så Marx’ teori om löner är i allt väsentligt en *kapitalackumulationsteori om löner* som får oss att komma tillbaka till det Marx ansåg vara det kapitalistiska produktionssättets första ”rörelselag”: tvånget för kapitalisterna att hela tiden öka kapitalackumulationstakten.

VIII. Det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar

Om Marx’ teori om mervärde är hans mest revolutionära bidrag till den ekonomiska vetenskapen, så utgör hans upptäckt av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande långsiktiga ”rörelselagar” (utvecklingstrender) otvivelaktigt hans mest imponerande vetenskapliga bedrift. Ingen annan 1800-talsförfattare har, som Karl Marx, på ett så sammanhängande sätt kunnat förutse hur kapitalismen skulle fungera, utvecklas och omvandla världen. Många av vår tids mest framstående ekonomer, till att börja med Wassily Leontief (1938) och Joseph Schumpeter (1942) har erkänt detta.

Även om några av dessa ”rörelselagar” uppenbarligen har skapat en hel del kontroverser, så ska vi ändå räkna upp dem i logisk ordning istället för utifrån den grad av samsyn de orsakar.

(a) **Kapitalistens tvång att ackumulera.** Kapital uppträder i form av ackumulerade pengar, som cirkuleras för att öka i värde. Ingen ägare av penningkapital kommer att bedriva affärer för att få tillbaka exakt den summa som de har investerat från början och inget mer än det. Jakten på profit är definitionsmässigt grunden för kapitalägarnas alla ekonomiska aktiviteter.

I ett förkapitalistiskt samhälle kan profiter (mervärde, tillväxt av värde) uppstå utanför produktionssfären. Då representerar det i allt väsentligt *överföring av värde* (så kallad primitiv kapitalackumulation). Men under det kapitalistiska produktionssättet, då kapitalet har trängt in i produktionssfären och dominerar den, produceras mervärde löpande av lönearbetet. Det utgör en ständig *värdeökning*.

Med tanke på själva sitt historiskt sociala ursprung i privat ägande (tillägnande) av produktionsmedlen, kan kapital bara uppträda i form av *många kapital*. ”Många kapital” innebär oundvikligt konkurrens. I ett kapitalistiskt produktionssätt handlar konkurrens om att sälja varor på en anonym marknad. Medan mervärdet produceras under produktionsprocessen, så *realiseras* det under cirkulationsprocessen. Kapitalisterna vill sälja till största möjliga profit. I praktiken kommer de att vara nöjda om de får den genomsnittliga profiten, som är en procentsats som verkligen existerar i deras medvetande (exempelvis sa Charles Wilson, som då var chef för det amerikanska bilföretaget General Motors, under ett kongressförhör: vi brukade fastställa det förväntade försäljningspriset på våra bilar genom att lägga 15% till produktionskostnaderna). Men de kan aldrig vara säkra på det. De kan inte ens vara säkra på att alla varor som har producerats kommer att hitta en köpare.

Med tanke på denna osäkerhet måste de sträva efter att ständigt besegra sina konkurrenter. Det går

bara genom att arbeta med mer kapital. Det innebär att åtminstone en del av det mervärde som har producerats inte kommer att konsumeras improduktivt av kapitalisterna och deras lakejer genom lyxkonsumtion, utan kommer att ackumuleras, läggas till det tidigare existerande kapitalet.

Kapitalismens inre logik är därför inte bara att ”arbeta för profit”, utan också att ”arbeta för kapitalackumulation”. ”Ackumulera, ackumulera! Det är Moses och profeterna” säger Marx i **Kapitalets** första band. Kapitalisterna är *tvingade* att agera så på grund av konkurrensen. Det är konkurrensen som i grund och botten underblåser denna fruktansvärda snöbollslogik: utgångsvärde på kapital – ackumulation av värde (mervärde) – ackumulation av kapital – mer ackumulation av mervärde – mer ackumulation av kapital, etc. Utan konkurrens skulle tillväxtens eld brinna ut.

(b) **Tendensen till ständiga teknologiska revolutioner.** Under det kapitalistiska produktionssättet är ackumulation av kapital i första hand ackumulation av produktivt kapital, eller kapital som investeras för att producera alltmer varor. Konkurrens är därmed framförallt konkurrens mellan produktiva kapital, dvs. ”många kapital” inom gruvidrift, tillverkning, transporter, jordbruk, telekommunikationer. Det viktigaste vapnet under konkurrensen mellan kapitalistiska företag är att minska produktionskostnaderna. Mer avancerade produktionstekniker och mer ”rationell” organisering av arbetet är de viktigaste medlen för att uppnå detta syfte. Den grundläggande trenden i kapitalackumulationen under det kapitalistiska produktionssättet är därför en trend mot alltmer sofistikerade maskiner. Kapitalets tillväxt tar den dubbla formen av allt högre värde på kapitalet och ständiga revolutioner av produktionstekniken, av ständiga tekniska framsteg.

(c) **Kapitalisternas outsläckliga törst efter att utvinna mervärde.** Tvånget för kapitalet att växa, den oemotståndliga driften att ackumulera kapital, visar sig framförallt i en ständig drift att öka produktionen av mervärde. Kapitalackumulation är inget annat än kapitalisering av mervärde, att omvandla en del av det nya mervärdet till ytterligare kapital. Det finns ingen annan källa till ytterligare kapital än att producera ytterligare mervärde under produktionsprocessen.

Marx skiljer mellan två olika former för produktion av ytterligare mervärde. *Absolut mervärde* ökas huvudsakligen genom att förlänga arbetsdagen. Om arbetaren reproducerar motsvarigheten till sin lön på 4 timmar per dag, så skulle en förlängning av arbetsdagen från 10 till 12 timmar öka mervärdet från 6 till 8 timmar. *Relativt mervärde* ökas genom att öka arbetsproduktiviteten inom ekonomins konsumtionsvarusektor. En sådan ökning av produktiviteten medför att motsvarigheten till värdet på en identisk korg av varor och tjänster som arbetaren konsumerar kan produceras på 2 istället för 4 timmars arbete. Om arbetsdagen förblir 10 timmar och reallönerna också är stabila, kommer mervärdet att öka från 6 till 8 timmar.

Medan båda processerna sker genom hela det kapitalistiska produktionssättets historia (t ex vår tids arbetsköparens tryck för övertid!), så dominerade den första i början, medan den andra blev dominerande från och med 1800-talets andra hälft, först i Storbritannien, Frankrike och Belgien, därefter i USA och Tyskland, senare i de andra industrialiserade kapitalistiska länderna, och ännu senare i de halvindustrialiserade länderna. Marx kallar denna process för *arbetets verkliga inordnande* (underordnande) *under kapitalet*, ty det representerar inte bara löntagarnas ekonomiska, utan också deras fysiska underordnande under maskinerna. Detta fysiska underordnande går bara att förverkliga med hjälp av social kontroll. Det kapitalistiska produktionssättets historia är därmed också en historia av

på varandra följande former för kapitalets – allt hårdare – kontroll över arbetarna på fabrikerna,¹² och försök att förverkliga denna hårdare kontroll i samhället i sin helhet.

Att öka produktionen av relativt mervärde är målet när kapitalismen periodvis ersätter arbete med maskiner, dvs. ökar den industriella reservarmén. Det är också det viktigaste verktyget för att behålla ett uns av samhällelig balans, ty när arbetsproduktiviteten ökar kraftigt, framförallt inom konsumtionsvarusektorn, kan både reallöner och profiter (mervärde) öka samtidigt. Det som tidigare var lyxvaror kan till och med bli massproducerade konsumtionsvaror.

(d) **Tendensen till ökande koncentration och centralisering av kapitalet.** Kapitalets ökande värde innebär att de framgångsrika kapitalistiska företagen kommer att arbeta med alltmer kapital. Marx kallar detta för kapitalets tendens till ökande koncentration. Men under konkurrensen finns det segrare och besegrade. Segrarna växer. De besegrade går i konkurs eller suggs upp av segrarna. Denna process kallar Marx för kapitalets centralisering. Den leder till att ett minskande antal företag överlever på alla centrala produktionsområden. Många små och medelstora kapitalister försvinner som självständiga affärsmän och -kvinnor. De blir i sin tur löntagare som anställs av de framgångsrika kapitalistiska företagen. Kapitalismen är själv en stor ”expropriande” kraft, som drar in det privata ägandet av produktionsmedel för många, till förmån för privat ägande för få.

(e) **Tendensen till ökande ”organisk sammansättning av kapitalet”.** Produktivt kapital har en dubbel form. Det uppträder i form av *konstant* kapital: byggnader, maskiner, råvaror, energi. Det uppträder i form av *variabelt* kapital: kapital som läggs ut på löner till produktiva arbetare. Marx kallar den del av kapitalet som används för att köpa arbetskraft för variabelt eftersom det bara är den delen som skapar ytterligare värde. Under produktionsprocessen bevaras bara det konstanta kapitalets värde (det överförs *i sin helhet* eller delvis till den färdiga produktens värde). Variabelt kapital är tvärtom den enda källan till ”tillagt värde”.

Marx antar att kapitalackumulationens grundläggande historiska trend är att investeringarna i konstant kapital ökar i snabbare takt än investeringarna i variabelt kapital. Förhållandet mellan de två kallar han ”kapitalets organiska sammansättning”. Det är både ett tekniskt/fysiskt förhållande (en viss produktionsteknik inbegriper användning av ett visst antal produktiva löntagare, om än inte på ett helt mekaniskt sätt) och ett värdeförhållande. Tendensen till ökning av ”kapitalets organiska sammansättning” är därmed en historisk trend i riktning mot en *i grunden arbetsbesparande teknologisk utveckling*.

Denna tendens har ofta ifrågasatts av Marx’ kritiker. I denna halvautomatiseringens och ”robotiseringens” tidsålder är det svårt att förstå detta ifrågasättande. Den begreppsmässiga förvirring som ifrågasättandet grundar sig på är främst att det använder ”nationella lönekostnader”, dvs. blandar samman löner i allmänhet med variabelt kapital, som bara är lönekostnaden för produktivt arbete. Ett riktigare index vore arbetskostnadernas del av tillverknings- (och gruv-) sektorns totala produktionskostnader. Det är svårt att förneka att denna andel uppvisar en entydigt nedåtgående trend.

(f) **Profitkvotens fallande tendens.** Arbetarna är i grund och botten mest intresserade av mervärdekvoten, dvs. hur ”tillagt värde” delas upp i löner och mervärde. När den går upp ökar givetvis deras utsugning (det obetalda arbete de utför). Men för kapitalisterna är inte detta förhållande meningsfullt. De är intresserade av förhållandet mellan mervärde och *hela* det investerade kapitalet, vare sig

12 Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital*, på marxistarkiv.se.

det är i form av maskiner och råvaror eller i form av löner. Detta förhållande är *profitkvoten*. Den är en funktion av två variabler, kapitalets organiska sammansättning och mervärdekvoten. Om det konstanta kapitalets värde representeras av c , det variabla kapitalets värde (de produktiva arbetarnas löner) av v och mervärdet av m , så kommer profitkvoten att vara $m/c+v$. Detta kan skrivas om som $[m/v]/[(c+v)/v]$ så att de två variablerna visar sig $((c+v)/v)$ återspeglar uppenbarligen c/v .

Marx förutsätter att ökningen av mervärdekvoten har definitiva gränser, medan ökningen av kapitalets organiska sammansättning praktiskt taget inte har några sådana (automatisering, robotisering). Det kommer att finnas en grundläggande tendens för profitkvoten att falla.

Men detta är bara helt sant på en mycket långvarig, dvs. i grund och botten "hundraårig" basis. Inom andra tidsramar kan profitkvoten svänga under inverkan av motverkande krafter. Det konstanta kapitalet kan nedvärderas med hjälp av "kapitalräddande" tekniska framsteg och genom ekonomiska kriser (se nedan). Mervärdekvoten kan ökas kraftigt på kort eller medellång sikt, även om varje kraftig ökning försvårar en ytterligare ökning; och kapital kan strömma till länder (t ex Tredje världen) eller branscher (t ex servicesektorn) där kapitalets organiska sammansättning är avsevärt lägre än i de tidigare industrialiserade länderna, och på så sätt öka den genomsnittliga profitkvoten.

Slutligen uppväger ökningen av *mervärdemängden* – i synnerhet genom att utvidga lönearbete i allmänhet, dvs. det totala antalet arbetare – i stor utsträckning de hämmande effekterna av måttliga minskningar av den genomsnittliga profitkvoten. Kapitalismen kommer inte upphöra om mängden mervärde som produceras "bara" ökar från 10 till 17 miljarder pund, medan den totala kapitalmängden har gått från 100 till 200 miljarder pund, och kapitalackumuleringen kommer inte ens under dessa omständigheter att upphöra, eller nödvändigtvis minska betydligt. Det skulle räcka med att den improduktivt konsumerade delen av mervärdet t ex skulle gå från 3 till 2 miljarder pund, för att få en kapitalackumulationstakt på $15/200$, dvs. 7,5%, som till och med är högre än den tidigare $7/100$, trots att profitkvoten har sjunkit från 10 till 8,5%.

(g) Klasskampens oundviklighet under kapitalismen. En av Marx' mest imponerande prognoser var att en elementär klasskamp är oundviklig under kapitalismen. Oavsett det internationella sociala ramverket eller den egna historiska bakgrunden kommer löntagare överallt att kämpa för högre reallöner och kortare arbetsdag. De kommer att bilda elementära organisationer för att sälja varan arbetskraft kollektivt istället för individuellt, dvs. bilda fackföreningar. Vid den tidpunkt då Marx gjorde sin prognos fanns det mindre än en halv miljon organiserade arbetare i högst ett halvt dussin länder i världen, men idag omfattar fackföreningarna hundratals miljoner löntagare utspridda över hela jordklotet. Men det finns inget land, oavsett hur avlägset, där införandet av lönearbete inte har lett till att det har uppstått arbetarföreningar.

Medan elementär klasskamp och arbetarklassens elementära fackliga organisering är oundviklig under kapitalismen, så är högre, i synnerhet politiska, former för klasskamp beroende av en mängd olika variabler som avgör hur snabbt de sprider sig från små minoriteter inom varje "nationell" arbetarklass och internationellt. Men även här är den långsiktiga trenden tydlig. År 1900 fanns det oändligt många fler medvetna socialister än 1850, och de kämpade inte bara för högre löner utan för att, med Marx' ord, avskaffa lönearbetet och i detta syfte bilda arbetarpartier. Idag finns det många fler än år 1900.

(h) **Tendensen till ökande social polarisering.** Ur två tidigare uppräknade trender, trenden till ökande centralisering av kapitalet och trenden till ökande mängd mervärde, uppstår trenden till en ökande social polarisering under kapitalismen. Den del av den aktiva befolkningen som representeras av lönearbete i allmänhet, dvs. det moderna proletariatet (som sträcker sig långt utöver de produktiva arbetarna i sig), växer. Den del som representeras av egenföretagare (små, mellanstora och stora kapitalister, liksom självständiga bönder, hantverkare, handelsmän och ”fria yrken” som arbetar utan lönearbete), minskar. I flera kapitalistiska länder har i själva verket den första kategorin redan passerat 90%-strecket, medan den på Marx’ tid var under 50% överallt utom i Storbritannien. I de flesta industrialiserade (imperialistiska) länderna har den nått 80-85%.

Det betyder inte att småföretagarna har tenderat att försvinna. 10 eller 15-20% av 30 miljoner människor, för att inte tala av 120 miljoner, utgör fortfarande ett betydande samhällsskikt. Den hårda konkurrensen leder till att många småföretag försvinner, speciellt under perioder av ekonomisk lågkonjunktur, men de skapas också ständigt, speciellt i springorna mellan stora företag och i nya sektorer, där de spelar en utforskande roll. Dessutom är den ökande proletariseringens övergripande sociala effekter inte samma sak som den ekonomiska processen i sig själv. Ur klassmedvetandets, kulturens och de politiska inställningarnas synvinkel kan det finnas avsevärda tidsfördröjningar från den tidpunkt då en oberoende lantbrukare, specerihandlare eller läkare förvandlas till löntagare, tills dess att de godtar socialismen som en allmän samhällelig lösning på sitt eget och samhällets elände. Men än en gång, den långsiktiga trenden är mot *ökande enhetlighet*, allt mindre olikheter, inom den lönearbetande klassens stora massa, och inte tvärtom. Det räcker att jämföra skillnaderna i konsumtionsmönster, inställning till facklig organisering eller röstvanor mellan kroppsarbetare, bankanställda och regeringstjänstemän, låt oss säga år 1900 och idag, för att konstatera att de har minskat och inte ökat.

(i) **Tendensen till ökande objektiv socialisering av arbetet.** Kapitalismen börjar i form av privat produktion i medelstor skala för ett begränsat antal till stor del okända kunder på en okontrollerbart stor marknad, dvs. under förhållanden av nästan fullständig uppsplittring av det samhällliga arbetet och anarki inom den ekonomiska processen. Men som ett resultat av ökande tekniska framsteg, enormt ökad koncentration av kapitalet, erövringen av allt större marknader över hela världen, och själva karaktären på arbetets organisering i de stora och till och med medelstora kapitalistiska fabriker, inleds på samma gång en kraftfull process av objektiv socialisering av arbetet. Denna process utvidgar hela tiden den del av ekonomin som inte styrs av blinda marknadslagar, utan av medvetna beslut och till och med samarbete i stor skala.

Det gäller framförallt inom jätteföretag (i multinationella företag sträcker sig en sådan ”planering” långt utöver nationalstaternas gränser, även de allra mäktigaste!) och i stora fabriker, men det gäller också alltmer för förhållandet mellan köpare och säljare, först och främst mellan företag, mellan offentliga myndigheter och företag, och oftare än man tänker även mellan handlare och konsumenter. I alla dessa exempel blir värdelagen alltmer avlägsen, indirekt och avbruten. Planeringen är förhärskande på kort och till och med medellång basis.

Förvisso är ekonomin fortfarande kapitalistisk. Värdelagen gör sig brutalt påmind genom utbrott av ekonomiska kriser. Dessa ekonomiska kriser kompletteras alltmer av krig och samhällskriser, som för att påminna samhället om att under kapitalismen är denna ökande socialisering av arbetet och produktionen olösligt knuten till privat tilläggande, dvs. till profitmotivet som den ekonomiska

tillväxtens motor. Detta band gör systemet alltmer krisdrabbat, men gör samtidigt den ökande socialiseringen av arbetet och produktionen till en objektiv grund för en allmän socialisering av ekonomin, dvs. en grund för den kommande socialistiska samhällsordningen som kapitalismen själv skapar inom ramen för sitt eget system.

(j) **Att ekonomiska kriser är oundvikliga under kapitalismen.** Detta är ännu en av Marx' förutsägelser som på ett slående sätt har bekräftats av historien. Marx hävdade att periodvisa överproduktionskriser var oundvikliga under kapitalismen. Sedan krisen 1825, som med Marx' ord var den första som ägde rum på världsmarknaden för industrivaror, har i själva verket 21 affärscykler slutat (eller, beroende på vilken analys- och mätmetod som används, börjat) med 21 överproduktionskriser. När vi skriver detta syns den tjuogoandra krisen vid horisonten.

Kapitalistiska ekonomiska kriser är alltid kriser med *överproduktion av varor* (bytesvärden), i motsats till för- och postkapitalistiska ekonomiska kriser, som i grund och botten är kriser med *underproduktion av bruksvärden*. Under kapitalistiska kriser avbryts den *utvidgade reproduktionen* – ekonomiska tillväxten – på ett brutalt sätt, inte på grund av att det har producerats för få varor, utan tvärtom för att ett berg av producerade varor inte hittar några köpare. Det utlöser en spiral av kollaps av företag, avskedande av arbetare, minskad försäljning (eller beställningar) av råvaror och maskiner, nya uppsägningar, ytterligare minskning av försäljningen av konsumtionsvaror, etc.. På grund av denna *krympande reproduktion* faller priserna (guldpriser), produktionen och inkomsterna minskar, kapital förlorar i värde. I slutet av denna nedåtgående spiral har produktionen (och lagren) minskat mer än köpkraften. Då kan produktionen sätta fart igen, och eftersom krisen både har ökat mervärdekvoten (tack vare minskade löner och en mer "rationell" organisering av arbetet) och minskat kapitalets värdet, så ökar den genomsnittliga profitkvoten. Det stimulerar investeringarna. Sysselsättningen ökar, värdeproduktionen och den nationella inkomsten ökar, och vi går in i en ny cykel av ekonomisk återhämtning, välstånd, överhettning och nästa kris.

Inga "självregleringar" av kapitalister (i huvudsak stora syndikat och monopol), inga regeringsingripanden, oavsett hur många, har kunnat stävja denna den kapitalistiska produktionens cykliska rörelse. Inte heller kan de göra det. Den cykliska rörelsen hänger oupplösligt samman med produktion för profit och privat ägande (konkurrens), som medför att man periodvis missar målet (för lite eller för mycket investeringar och produktion), just på grund av att varje enskilt företags försök att maximera profiterna oundvikligen leder till en lägre profitkvot för systemet i sin helhet. Det hänger också samman med att värdeproduktion och värderealiserings är åtskilda.

Det enda sättet att undvika överproduktionskriser är att avskaffa alla grundläggande källor till obalanser inom ekonomin, inklusive obalansen mellan produktionskapaciteten och "slutkonsumenternas" köpkraft. Det kräver att den allmänna varuproduktionen, det privata ägandet och klassutsugningen avskaffas, dvs. att kapitalismen avskaffas.

IX. Marx' teori om kriser

Marx skrev ingen systematisk avhandling om kapitalistiska kriser. Hans viktigaste kommentarer i ämnet finns utspridda i hans viktigaste ekonomiska skrifter, liksom i artiklar för **New York Daily Tribune**. Den längsta genomgången om ämnet finns i hans **Teorier om mervärdet**, i underavdelningen om Ricardo. Utifrån dessa djupgående men osystematiska anmärkningar har många tolk-

ningar om den ”marxistiska kristeorin” förts fram av ekonomer som betraktar sig själva som marxister. ”Monokausala”^{*} tolkningar koncentrerar sig i allmänhet på ”disproportionalitet” (Bucharin, Hilferding, Otto Bauer) – produktionens anarki som den centrala orsaken till kriser – eller ”underkonsumtion” – bristande köpkraft hos ”slutkonsumenterna” som orsak till kriser (Rosa Luxemburg, Sweezy). ”Icke monokausala” tolkningar försöker vidareutveckla Marx’ egen utsaga, enligt vilken *alla* det kapitalistiska produktionssättets motsättningar gör sig gällande under processen som leder till en kapitalistisk kris (Grossman, Mandel).

Inom ramen för Marx’ ekonomiska analys är det i själva verket meningslöst att fråga sig om en överproduktionskris enligt Marx först och främst är en överproduktion av varor eller överproduktion av kapital. Varor är bara en speciell sorts kapital, varukapital. Under kapitalismen, som är generaliserad varuproduktion, är det inte möjligt med en överproduktion som inte samtidigt är överproduktion av varor och överproduktion av kapital (överackumulering).

Likaså är frågan om krisen ”koncentreras” till produktions- eller cirkulationsfären till stor del meningslös. Krisen är en *störning* (ett avbrott) av den utvidgade *reproduktionen*, och enligt Marx är reproduktionsprocessen just en (motsägelsefull) *enhet* av produktion och cirkulation. För kapitalisterna, både individuellt (som enskilda företag) och som summan av alla företag, kvittar det om det verkligen har producerats ytterligare mervärde under produktionsprocessen, om inte detta mervärde kan realiseras i sin helhet under cirkulationsprocessen. I motsats till många både akademiska och marxistiska ekonomer avvisade Marx uttryckligen alla illusioner om att produktionen mer eller mindre automatiskt hittar sin egen marknad.

Det stämmer att kapitalistiska överproduktionskriser sist och slutligen är resultatet av en sjunkande genomsnittlig profitkvot. Men det är inte en variant av de ”monokausala” förklaringarna av kriser. Det betyder bara att svängningarna av den genomsnittliga profitkvoten under kapitalismen på sätt och vis är en seismograf över det som händer i systemet i sin helhet. Så denna formulering syftar bara på alla de delvis oberoende faktorer vars samspel orsakar svängningar i den genomsnittliga profitkvoten.

Kapitalistisk tillväxt är alltid disproportionerlig tillväxt, dvs. tillväxt med allt större obalans, både mellan olika produktionsavdelningar (Marx skiljer i grunden mellan avdelning I, som producerar produktionsmedel, och avdelning II som producerar konsumtionsmedel; andra författare lägger till avdelning III som producerar icke reproducerande varor – lyxvaror och vapen), mellan olika branscher och mellan produktion och slutlig konsumtion. Under kapitalismen är ”jämvikt” i själva verket bara en hypotes som i praktiken aldrig uppnås i verkliga livet, utom i vissa gränsfall. Den ovan nämnda tendensen att ”missa målet” är bara en illustration av detta mer allmänna fenomen. Så ”genomsnittlig” kapitalackumulering leder till överackumulering som leder till en kris och det långvariga fenomenet med ”underinvesteringar” under lågkonjunkturen. Produktionen är då hela tiden lägre än den aktuella efterfrågan, vilket driver på kapitalackumuleringen, i synnerhet som varje efterföljande period av ekonomisk återhämtning börjar med nya maskiner på en högre teknologisk nivå (vilket leder till en högre genomsnittlig arbetsproduktivitet) och till ett allt högre berg av producerade varor. För Marx verkade affärscykelns längd (i genomsnitt 7½ år under de senaste 160 åren) faktiskt avgöras av det fasta kapitalets ”moraliska” livslängd, dvs. längden på maskinernas reproduktionscykel (i värde termer, inte möjlig fysisk överlevnad).

* Monokausal – en enda förklarande faktor – öa.

Profitkvotens upp- och nedgångar under affärscykeln återspeglar inte bara svängningarna i förhållandet mellan produktion och disponibel inkomst, eller ”kapitalets organiska sammansättning”. De uttrycker också de varierande styrkeförhållandena mellan det borgerliga samhällets viktigaste stridande klasser, först och främst återspeglar mervärdekvotens kortsiktiga svängningar arbetarklassens framgångar och nederlag under försöken att öka eller försvara sin levnadsstandard och förbättra sina arbetsförhållanden. Teknologiska framsteg och ”rationaliseringar” av arbetets organisering är kapitalets vapen för att neutralisera de effekter som dessa svängningar har på den genomsnittliga profitkvoten och på kapitalackumulationstakten.

Allmänt sett avvisade Marx varje tanke på att arbetarklassen (eller fackföreningarna) ”orsakar” kriser med ”överdrivna lönekrav”. Han medgav att reallönerna under förhållanden av överhettning och ”full sysselsättning” i allmänhet ökar, men samtidigt kan även mervärdekvoten öka. Den kan dock inte öka i samma utsträckning som kapitalets organiska sammansättning. Därav följde den genomsnittliga profitkvotens fall. Därav följde krisen.

Men om reallönerna inte skulle öka under högkonjunkturer, och oundvikligen minskar under lågkonjunkturer, så skulle den genomsnittliga lönenivån under cykeln i sin helhet vara sådan att den orsakade allt större överproduktion av konsumtionsvaror, vilket skulle leda till en ännu större minskning av investeringarna under cykelns höjdpunkt, och inte på något sätt hjälpa till att undvika krisen.

Marx förkastade energiskt varje tanke på att den kapitalistiska produktionen, även om den *förefaller* vara ”produktion för produktionens skull”, verkligen kan frigöra sig från beroendet av ”slutkonsumtionen” (som t ex Tugan-Baranovskij påstod). Trots att den kapitalistiska teknologin förvisso leder till en alltmer ”omständig produktion” och en relativ övergång av resurser från avdelning II till avdelning I (det är trots allt vad ”ökande organisk sammansättning av kapitalet” verkligen innebär), så kan den aldrig utveckla avdelning I:s produktionskapacitet utan att på medellång och lång sikt även utveckla avdelning II:s produktionskapacitet, om än långsammare och i mindre utsträckning. Så varje medellång och långsiktigt minskning av den slutliga konsumtionen, eller slutkonsumternas köpkraft, ökar orsakerna till krisen istället för att eliminera dem.

Marx tänkte sig affärscykeln som nära sammanflätad med en *kreditykel*, som kan få ett *relativt* oberoende i förhållande till det som sker inom den egentliga produktionen. En (över-) expansion av krediterna kan göra det möjligt för det kapitalistiska systemet att tillfälligt sälja mer varor än vad summan av alla de verkliga inkomster som skapas inom den löpande produktionen, plus tidigare besparingar, kan köpa för. Likaså kan en (över-) expansion av krediter göra det möjligt för dem att tillfälligt investera mer kapital än vad det mervärde som verkligen ackumulerats (plus avskrivningar och inkasserade värden på råvaror) egentligen skulle ha gjort det möjligt för dem att investera (den första delen av formuleringen syftar på nettoinvesteringar, den andra på bruttoinvesteringar).

Men allt detta gäller bara tillfälligt. På längre sikt måste skulder betalas, och de betalas inte automatiskt med hjälp av ökad produktion och inkomster som har möjliggjorts med utökade krediter. Därav följer risken för en *krasch*, en kredit- eller bankkris som ger bränsle till alla de sprängmedel som orsakar överproduktionskrisen.

Är Marx' kriteori en teori om ett oundvikligt slutgiltigt sammanbrott av kapitalismen genom rent ekonomiska mekanismer? Det har rasat en debatt om denna fråga, som har kallats ”sammanbrotts-

dispyten”. Marx’ egna anmärkningar i frågan påstås vara gåtfulla. De finns till största delen i kapitel 23 i **Kapitalets** första band, avdelning 7 med titeln ”Den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens”, i ett stycke som slutar med stridsropet: ”Expropriatorerna blir själva exproprierade.” Men de relevanta styckena i detta kapitel beskriver på ett tydligt, icke gåtfullt sätt ett samspel mellan de ”objektiva” och ”subjektiva” omvandlingar som krävs för att få till stånd störtandet av kapitalismen, och inte en rent ekonomisk process. Bland orsakerna till kapitalismens störtande räknar de inte bara upp ekonomiska kriser och ökande centralisering av kapitalet, utan också den ökande utsugningen av arbetarna och deras ilska och uppror mot denna utsugning, liksom arbetarklassens ökande bildningsnivå, organisering och enhet. Men Marx går inte längre än dessa allmänna anmärkningar.

X. Marx och Engels om de postkapitalistiska samhällenas ekonomi

Marx var obenägen att mer utförligt kommentera hur en socialistisk eller kommunistisk ekonomi skulle fungera. Han ansåg att sådana kommentarer i allt väsentligt skulle vara spekulationer. I sina viktigaste verk, speciellt **Grundrisse** och **Kapitalet** finns det några spridda kommentarer i ämnet. Marx återkommer till dem mer utförligt i två verk som han skulle skriva under sista delen av sitt liv, hans kommentarer till den förenade tyska socialdemokratins **Gothaprogram**, och kapitlen om ekonomi och socialism som han skrev eller samarbetade med Engels om till **Anti-Dühring** (1878). Allmänt sett kan hans begränsade och skissartade kommentarer sammanfattas i följande punkter.

Socialismen är ett ekonomiskt system som grundas på de associerade producenternas medvetna planering av produktionen (ingenstans säger Marx: planering genomförd av staten), som har möjliggjorts genom att avskaffa det privata ägandet av produktionsmedlen. Så fort denna privategendom helt har avskaffats upphör de artiklar som tillverkas att vara varor. Värde och bytesvärde försvinner. Produktionen blir produktion för användning, för att tillfredsställa behov som har fastställts genom medvetna val (beslut *på förhand*) av de associerade producenterna själva. Men den övergripande ekonomiska organiseringen i ett postkapitalistiskt samhälle kommer att genomgå två stadier.

I det första stadiet, som i allmänhet kallas ”socialism”, kommer det att finnas en relativ brist på ett antal konsumtionsvaror (och tjänster), vilket gör det nödvändigt att noggrant mäta fördelningen på grundval av varje enskild individs faktiska arbetsinsats (ingenstans talar Marx om olika kvantitet och kvalitet på arbetet; Engels avvisar uttryckligen tanken att en arkitekt ska konsumera mer än en kroppsarbetare på grund av att han/hon är mer utbildad). Likaså kommer det fortfarande att finnas ett behov att använda incitament för att få folk att arbeta. Dessa kommer att grundas på en strikt jämlikhet i tillgången till konsumtion för alla yrken och yrkesgrupper. Men eftersom de mänskliga behoven är olika, döljer denna jämlikhet att det överlever en reell ojämlikhet. I en andra fas, i allmänhet kallad ”kommunism”, kommer det att finnas ett överflöd, dvs. produktionen kommer att nå en punkt där alla behov täcks med materiella produkter. Under dessa förhållanden kommer all sorts exakta mätningar av konsumtionen (distributionen) att vittra bort. Den princip som kommer att råda är att alla *olika* individers *olika behov* ska täckas fullständigt. Det kommer inte längre att behövas incitament för att få folk att arbeta. ”Arbete” kommer att ha förvandlats till en meningsfull mångsidig aktivitet som möjliggör en allsidig utveckling av varje individs mänskliga personlighet. Uppdelningen mellan kroppsligt och intellektuellt arbete, och uppdelningen mellan stad och landsbygd, kommer att vittra bort. Mänskligheten kommer att organiseras i ett fritt förbund mellan producent-

och konsumentkommuner.